

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

Рівень вищої освіти

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНОГО
ВИХОВАННЯ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

Назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр _____

номер ІНП

Виконала: здобувачка 4 курсу,
група ПП-19-1

Підпис

Ганна ЗАЄЦЬ

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник к. психол. н., доцент
науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Олена КУЛЕШОВА

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Нормоконтролер

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

До захисту допускаю:
Зав. кафедри психології та педагогіки
доктор психологічних наук, професор

Підпис

Євген ПОТАПЧУК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

_____ 2023 р.

Хмельницький, 2023

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «Соціально-психологічні особливості сімейного виховання як умова розвитку особистості підлітка».

Здобувач Ганна ЗАЄЦЬ

(Ім'я, ПРИЗВИЩЕ.)

Керівник Олена КУЛЄШОВА

(Ім'я, ПРИЗВИЩЕ.)

Кваліфікаційна дипломна робота включає 59 сторінок, 4 рисунки, 1 таблицю, перелік джерел посилання складає 53 найменування, 5 додатків.

Ключові слова: соціально-психологічні особливості, сімейне виховання, розвиток особистості підлітка.

Об'єктом дослідження є особистісний розвиток підлітка.

Предметом дослідження є соціально-психологічні особливості сімейного виховання.

За результатами дослідження визначено соціально-психологічні особливості сімейного виховання, що впливають на особистісний розвиток підлітка: роль батьків, стиль виховання, комунікація, рольові стереотипи, культурний контекст, ступінь емоційної підтримки та теплоти, передача цінностей, емпатія та здатність до самоконтролю, структура сім'ї, гендерні ролі та очікування.

Розроблена програма гармонізації батьківсько-дитячих стосунків та практичні рекомендації щодо її застосування сприятимуть зміцненню зв'язків в сім'ї та створенню підтримуючого та здорового сімейного середовища для підлітків і будуть корисними для психологів, батьків, соціальних педагогів.

Випускник _____ Ганна ЗАЄЦЬ

(Ім'я, ПРИЗВИЩЕ.)

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту ____ червня 2023р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЯК УМОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА	10
1.1 Теоретичні підходи до вивчення впливу сімейного виховання на розвиток особистості	10
1.2 Особливості розвитку дитини в підлітковому віці	18
1.3 Соціально-психологічні особливості сімейного виховання, що впливають на розвиток підлітка	25
Висновки до розділу	32
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА	33
2.1 Організація, програма та методи дослідження	33
2.2 Аналіз результатів дослідження соціально-психологічних особливостей розвитку особистості підлітків	40
2.3. Програма гармонізації батьківсько-дитячих стосунків та практичні рекомендації до неї	47
Висновки до розділу	62
ВИСНОВКИ	63
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	65
ДОДАТКИ	71
Додаток А Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік)	71
Додаток Б Методика «Дослідження соціальної адаптованості»	74
Додаток В Методика «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (за І. Юсуповим)	76
Додаток Г Методика «Діагностика комунікативного контролю (за М. Шнайдером)	81
Додаток Д Програма гармонізації батьківсько-дитячих стосунків	83

ВСТУП

Актуальність теми. Сім'я є першим і основним соціальним середовищем, де підліток засвоює цінності, норми поведінки, отримує підтримку та моделює свої стосунки з оточуючими людьми. Розуміння впливу сімейного виховання на формування особистості підлітка допоможе створити сприятливі умови для його розвитку. Сучасне сімейне середовище зазнає значних змін і викликів. Зміни в родинних структурах, зростання ролі технологій, вплив зовнішніх факторів і суспільного середовища – все це має вплив на процес виховання підлітків.

Сім'я виступає основним контекстом, де відбувається особистісний розвиток підлітка. Взаємодія з батьками, сімейні цінності, комунікація і виховання впливають на формування особистості, соціальну компетентність, емоційний стан та інші аспекти життя підлітка. Сімейне виховання може бути складним і постати перед численними викликами. Конфлікти, неадекватні підходи до виховання, недостатня емоційна підтримка або недостатні навички комунікації мають негативний вплив на підлітка і можуть спричинити проблеми з самооцінкою, соціальною адаптованістю та іншими аспектами особистісного зростання. Розуміння впливу сімейного виховання на особистісний розвиток підлітка дає можливість розробляти інтервенційні програми та стратегії, спрямовані на поліпшення сімейних відносин і створення сприятливого середовища для оптимального розвитку підлітків. Соціально-психологічні особливості, сформовані в підлітковому віці, мають велике значення для подальшого дорослого життя підлітків. Підлітковий період є критичним для формування особистості. Відносини в сім'ї, спосіб виховання, розвиток соціальних навичок та емоційного інтелекту мають довготривалий вплив на особистісний розвиток підлітка. Розуміння цих особливостей дозволяє спрямовувати виховання таким чином, щоб підліток розвивався в здорову, зрілу та самостійну особистість. Підлітки зазнають значних змін у соціальному середовищі, таких як школа, однолітки, спільноти. Вони стикаються зі труднощами адаптації до нових соціальних ролей і норм. Сімейне виховання має

вплив на їх соціальну компетентність, вміння спілкуватися, розв'язувати конфлікти та встановлювати здорові взаємини з оточуючими. Розуміння цих особливостей може сприяти підвищенню соціальної адаптованості підлітків.

Проблемою впливу сімейного виховання на розвиток особистості дитини займалися Е. Еріксон, Д. Баумрінд, У. Бронфенбренер, Дж. Боулбі, У. Демент Л. Колберг, Е. Ейдеміллер, В. Юстицькіс, О. Бондаренко, Д. Бомрінд, Г. Крайг, В. Мухіна та інші. Дослідження проблеми впливу сімейного виховання на розвиток особистості в сучасній психології представлені в наукових працях українських науковців: І. Бех, Н. Левченко, І. Гаврилюк, Т. Волкова, С. Гринюк, В. Кушніренко, Л. Степаненко та інші.

У вітчизняній та зарубіжній літературі достатньо повно та детально проаналізований вплив сімейного виховання на розвиток особистості дитини, але залишається недостатньо вивченим питання щодо конкретних проявів впливу соціально-психологічних особливостей сімейного виховання на розвиток різних структурних елементів особистості, в тому числі й на окремі особистості риси підлітка.

Об'єкт дослідження: особистісний розвиток підлітка.

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості сімейного виховання.

Мета дослідження: полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні соціально-психологічних особливостей сімейного виховання як умови розвитку особистості підлітка.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми впливу сімейного виховання на розвиток особистості підлітка.
2. Виділити та описати соціально-психологічні особливості сімейного виховання, що впливають на особистісний розвиток підлітка.
3. Експериментально дослідити соціально-психологічні особливості розвитку особистості підлітка.

4. Розробити програму гармонізації батьківсько-дитячих стосунків та практичні рекомендації до її застосування.

Гіпотеза дослідження:

Врахування визначених нами соціально-психологічних особливостей сімейного виховання при розробці програми гармонізації батьківсько-дитячих стосунків сприятиме особистісному розвитку підлітків.

Методи та методики дослідження. Для вирішення поставлених завдань в роботі використовувалися такі методи:

теоретичні: аналіз психологічної, педагогічної та соціальної літератури з проблеми дослідження, порівняння, класифікація, узагальнення;

емпіричні: спостереження; психодіагностичні методи. В якості психодіагностичних інструментів використовувалися: методики «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік); «Дослідження соціальної адаптованості»; «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (за І. Юсуповим); «Діагностика комунікативного контролю» (за М. Шнайдером).

методи математичної обробки даних. кількісний та якісний аналіз.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть служити основою для розробки інтервенційних програм, спрямованих на поліпшення якості сімейного виховання, покращення комунікації, виховання навичок позитивного спілкування, розвитку емпатії та інших навичок, що сприяють здоровому розвитку підлітків. Розроблена програма гармонізації батьківсько-дитячих стосунків та практичні рекомендації щодо її застосування сприятимуть зміцненню зв'язків в сім'ї та створенню підтримуючого та здорового сімейного середовища для підлітків і будуть корисними для психологів, батьків, соціальних педагогів.

Дослідно-експериментальна база дослідження: Реалізація емпіричного дослідження здійснювалася на базі Навчально-виховного комплексу № 6 м. Хмельницького. У дослідженні взяли участь 32 учні середніх класів

освітнього закладу у віковому діапазоні від 13 до 15 років (20 дівчат та 12 хлопців).

Апробація результатів дослідження. Отримані під час дослідження теоретичні висновки та результати експериментального дослідження були представлені на Першому кафедральному науковому семінарі *«Актуальні теми наукових пошуків здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня»* (м. Хмельницький, 20-21 лютого 2023 року), Першому кафедральному науковому семінарі *«Результати сучасних наукових досліджень здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня»* (м. Хмельницький, 8-9 червня 2023 р), на XI Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців»*, (м. Хмельницький, 27 квітня 2023 року), опубліковані тези *«Соціально-психологічні особливості сімейного виховання»*.

Структура роботи складається із вступу, 2 розділів, висновків, переліку джерел посилання з 53 найменувань, 5 додатків. Основний зміст роботи викладений на 59 сторінках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЯК УМОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

1.1 Теоретичні підходи до вивчення впливу сімейного виховання на розвиток особистості

Проблема впливу сімейного виховання на формування особистості є досить актуальною, оскільки сім'я є першим і найважливішим соціальним середовищем, в якому дитина формує свої цінності, навички та риси характеру. Як правило, батьки є головними призначеними вихователями своїх дітей, тому їхня поведінка, ставлення до життя, родинних цінностей та інших аспектів має велике значення для формування психологічного комфорту дитини, її соціальної адаптації та розвитку особистості. Невірно обрана тактика виховання, недостатня увага, недбалість батьків можуть призвести до виникнення різноманітних проблем у поведінці дітей, таких як агресивність, ізольованість, невпевненість у собі тощо.

Родина є основним середовищем, в якому дитина проводить перші роки життя і отримує основні життєві установки та цінності. Саме у сім'ї дитина формує свій світогляд, розуміння своєї ролі в суспільстві, ставлення до інших людей та до самої себе. Отже, важливо розуміти, як саме сімейне виховання впливає на формування особистості та які чинники можуть бути корисними або шкідливими для дитини. Дослідження показують, що сімейне виховання впливає на формування різних аспектів особистості, таких як самооцінка, емоційна стійкість, соціальна компетентність, поведінкові навички тощо. Наприклад, діти, які виховуються в сім'ях з високим рівнем підтримки та доброзичливості, зазвичай виростають з більш позитивною самооцінкою та мають кращі стосунки з іншими людьми. З іншого боку, діти, які виховуються в сім'ях з низьким рівнем емоційної підтримки, можуть вирости з менш розвиненими соціальними навичками та бути більш нахабними та агресивними у стосунках з іншими людьми. Дослідження впливу сімейного виховання на формування особистості є

важливим, оскільки дає можливість розуміти, як саме сім'я може позитивно або негативно впливати на формування особистості та які фактори можуть сприяти здоровому розвитку дитини.

Проблемою впливу батьківського стилю виховання на формування особистості дитини займалися В. Юстицькіс, Д. Бомрінд, Е. Ейдемільер, Г. Крайг, О. Бондаренко, Л. Виготський, В. Мухіна та інші.

Е. Еріксон розробив теорію психосоціального розвитку, в якій особливу увагу приділяє ролі сім'ї в формуванні особистості. Згідно з теорією Еріксона, на підлітковому етапі розвитку (вік близько 12-18 років) виникає конфлікт між двома психосоціальними силами: ідентичністю та розгубленістю ролі. Це період, коли підліток намагається знайти свою особисту ідентичність, встановити самого себе та визначити свої цінності та життєві цілі. У формуванні особистості підлітків сім'я відіграє важливу роль. Сімейне середовище забезпечує підлітку базову безпеку, підтримку та можливість експериментувати з різними ролями і самовираженням. Рідні, батьки та інші члени сім'ї, виступають в якості моделей, з яких підліток бере приклад і формує своє уявлення про себе та світ [50].

Д. Баумрінд проводила дослідження різних стилів сімейного виховання та їх вплив на розвиток дитини, саме їй належить визначення трьох основних стилів батьківського виховання: авторитарний, демократичний та байдужий. Ці стилі описують підходи батьків до виховання дітей і мають різний вплив на їх розвиток:

а) Авторитарний стиль виховання, який характеризується сильним контролем і вимогами з боку батьків. Батьки, що використовують цей стиль, часто встановлюють жорсткі правила, вимагають послуху та виконання без обговорення. Вони надають мало простору для самостійності та висловлення власних думок.

б) Демократичний стиль виховання, який характеризується балансом між контролем та підтримкою автономії дитини. Батьки, що використовують цей стиль, ставляться до дитини як до рівного партнера, пропонують відкритий

діалог і співпрацю, дотримуються принципів справедливості та дозволяють дитині висловлювати свої думки та приймати рішення.

в) Байдушний стиль виховання характеризується низьким рівнем контролю та втручання батьків. Батьки, що використовують цей стиль, проявляють мало інтересу та участі у житті дитини, їхні вимоги та очікування є невизначеними або недостатніми. Ці дослідження допомогли визначити ключові характеристики різних стилів виховання [44].

У. Бронфенбрер, автор теорії екологічного розвитку людини, звертає увагу на роль родинного оточення у формуванні особистості, наголошує на важливості ролі родинного оточення, а також інших рівнів екологічних систем, у формуванні особистості та її розвитку У своїй теорії У. Бронфенбрер вводить поняття «екологічних систем», які складаються з рівнів впливу на розвиток особистості. Найближчим і найбільш прямим рівнем є мікросистема, до якої входить родина та інше найближче соціальне оточення. Він вважав, що взаємодія з родиною та родинним оточенням має суттєвий вплив на формування особистості, її розвиток та функціонування. Крім родини, У. Бронфенбрер також визнавав важливість інших рівнів екологічних систем, таких як мезосистема (взаємодія між різними мікросистемами) та екзосистема (вплив зовнішніх соціальних контекстів, наприклад, школи, роботи). Він підкреслював взаємодію та взаємопов'язаність цих рівнів у формуванні особистості та наголошував на важливості дослідження цих взаємозв'язків [47].

Інший науковець, Дж. Боулбі, проводив дослідження про взаємодію дитини з матір'ю та важливість емоційного зв'язку для формування здорової особистості. За його теорією прикріплення, дітям потрібен емоційний зв'язок зі своїми головними доглядачами, зокрема з матір'ю або іншими близькими особами. Дж. Боулбі вважав, що формування безпечного прикріплення між дитиною і доглядачем є основою для психічного та емоційного розвитку дитини. Він виділяв кілька основних етапів розвитку прикріплення. Перший етап – «етап пристрасті» – відбувається у перший рік життя і включає інтенсивне бажання дитини бути близько до матері та постійний контакт з нею. Далі, настає «етап

фіксації», коли дитина розвиває стабільність і починає формувати прив'язаність до одного чи декількох осіб. На «етапі вирішення конфлікту» дитина навчається бути самостійною, але все ще залежить від близьких осіб для підтримки та комфорту. За допомогою цього емоційного зв'язку та прикріплення до матері (або іншої особи), дитина вчиться відчувати безпеку, розвивати довіру до світу, регулювати свої емоції та будувати взаємні стосунки. Здоровий емоційний зв'язок між дитиною і матір'ю (або іншими близькими особами) є ключовим фактором у формуванні психічного та емоційного розвитку дитини. Він сприяє розвитку самооцінки, почуття власної вартості та впевненості у собі. Коли дитина відчуває, що її емоційні потреби відповідають, отримує підтримку та розуміння, вона набуває відчуття безпеки і стабільності. Здоровий емоційний зв'язок також має значний вплив на психічне здоров'я дитини. Він допомагає розвивати регуляцію емоцій, здатність до адаптації до стресових ситуацій та розв'язання проблем. Діти, які виростають у негативному або недостатньо підтримуючому емоційному середовищі, можуть бути більш вразливими до ризику розвитку психічних проблем. Крім того, здоровий емоційний зв'язок сприяє соціальній адаптації дитини. Дитина, яка відчуває себе любимою, підтриманою і прийнятою в родинному оточенні, набуває навичок спілкування, розуміння емоцій і встановлення позитивних стосунків з іншими людьми. Вона розвиває емпатію, співпереживання та здатність до здорової взаємодії з оточуючими [46].

У. Демент є автором праць про моральний розвиток дітей і дорослих, зокрема книги «Моральний розвиток і самовизначення у дітей і підлітків». Його праці зосереджені на розумінні та сприянні натуральному моральному зростанню дітей і підлітків. У. Демент розглядає процес морального розвитку у дітей та підлітків і наголошує на значенні самовизначення в цьому процесі. Він досліджує, як діти виробляють моральні цінності, розуміння права і неправа, а також які фактори сприяють їхньому моральному зростанню.

Основні фактори, які виокремлює У. Демент, включають: сімейне середовище (батьки можуть надавати приклад моральної поведінки, виховувати

відповідальність та розвивати емпатію); освіта (навчання в школі й інших освітніх установах впливає на моральний розвиток дітей); розвиток самосвідомості (діти повинні розуміти свої цінності, відчувати себе суб'єктами моральних виборів і бути здатними рефлексувати про свої поступки); соціальна взаємодія (спілкування з іншими дітьми та підлітками допомагає розвивати соціальні навички, вміння співпереживати та вирішувати моральні конфлікти); можливості для самовизначення (дітям необхідно мати можливості для самовизначення та самостійного вибору) [53].

Автор теорії морального розвитку Л. Колберг розглядає моральний розвиток як послідовний процес, в якому людина прогресивно розвивається від примітивного розуміння моральних принципів до більш складних і абстрактних форм моральної свідомості. Основою цієї теорії є концепція моральних стадій, кожна з яких має свої особливості і характеризується певним рівнем розвитку моральних цінностей. Ці стадії представляють прогресію від більш примітивних, егоцентричних моральних уявлень до більш розвинутих, абстрактних та універсальних принципів моралі. Л. Колберг вважає, що розвиток досягається через активний процес роздумів над моральними дилемами та внутрішніми конфліктами. У своїх дослідженнях, Л. Колберг використовував сценарії моральних дилем, де учасники повинні були приймати рішення та аргументувати свої вчинки. Він спостерігав за реакціями дітей та підлітків, аналізував їх відповіді та розуміння моральних питань [51].

В дослідженнях зарубіжних психологів представлені різні аспекти впливу сімейного виховання на розвиток особистості, такі як моральний розвиток, стиль батьківського виховання, роль родинного середовища у формуванні соціальних навичок та емоційної стійкості.

Дослідження проблеми впливу сімейного виховання на розвиток особистості в сучасній психології представлені в наукових працях українських науковців: Н. Левченко (досліджувала вплив сімейного середовища на емоційний і соціальний розвиток дітей), І. Гаврилук (акцент на взаємозв'язку сімейного виховання, виховання статевої ідентичності та розвитку

самосвідомості особистості), Т. Волкова (вплив сімейного виховання на формування моральних цінностей та етичних установок у дітей), С. Гринюк (психологічні аспекти сімейного виховання та його впливу на психосоціальний розвиток дітей), О. Коростельов (вплив сімейного виховання на формування самоідентифікації та самооцінки особистості), М. Шевченко (вплив сімейного середовища на психологічний розвиток дітей з різними особливостями), О. Іваненко (вплив сімейного виховання на формування соціальних навичок та адаптацію дітей до суспільства), В. Кушніренко (вплив сімейного виховання на розвиток моральних цінностей та етичних установок у дітей та молоді) та інші.

Зокрема, С. Литвинова виділяє такі аспекти сімейного виховання, як особливості батьківської поведінки та її вплив на розвиток дитини, взаємодію батьків з дітьми у процесі виховання, а також роль і значення сімейного середовища в формуванні особистості дитини. Автор аналізує основні принципи виховання дітей в сім'ї, в тому числі питання взаємодії батьків з дітьми, відповідальності батьків за виховання дітей, позитивної та негативної батьківської поведінки, відзначає важливість дотримання правил виховання, а також роль батьків у формуванні моральних цінностей та соціальних навичок у дітей, вплив сімейного середовища на розвиток особистості дитини, зокрема, відносини між батьками та їх взаємовідносини, які впливають на психологічний стан дитини. Сімейне середовище впливає на формування індивідуальних особливостей дитини, а також на формування її ставлення до навколишнього світу [26].

Л. Степаненко аналізує взаємозв'язок між сімейним вихованням та формуванням особистісного потенціалу дитини, основні соціально-психологічні чинники, що впливають на розвиток особистісного потенціалу дитини у контексті сімейного виховання. Автор розглядає важливість формування особистісного потенціалу дитини у процесі сімейного виховання для подальшого життєвого успіху та щастя. Досліджується вплив батьківського стилю виховання на розвиток особистості дитини, а також роль різних соціально-психологічних чинників, таких як ставлення батьків до дитини, якість сімейних взаємин,

емоційна атмосфера в сім'ї, вплив батьківської поведінки, методів виховання, рівня комунікації в сім'ї, взаємовідносин між батьками, клімату в сім'ї, морально-етичних орієнтацій батьків, а також культурно-історичного середовища, в якому знаходиться дитина. В статті автор також наголошує на тому, що формування особистісного потенціалу дитини в сім'ї залежить від взаємодії усіх цих чинників [36]/

Інший український науковець, І. Лисенко, досліджувала вплив сімейного виховання на соціально-психологічне здоров'я дитини, на такі його складові як соціальна адаптація, самооцінка, емоційна стабільність, саморегуляція, самопізнання тощо. Автор наголошує на важливості позитивного сімейного середовища для формування здорової соціально-психологічної сфери дитини. Наприклад, дослідження показали, що діти, які виростають у родинах зі стабільними сімейними відносинами, мають більшу емоційну стабільність та менше виявляють агресивну поведінку. Основними принципами сімейного виховання, які сприяють формуванню соціально-психологічного здоров'я дитини, на думку автора, є позитивне спілкування в родині, розуміння та підтримка дитини, а також на розвиток її соціальних навичок та компетентностей [25].

І. Бех зазначає, що сімейне виховання є основною умовою формування особистості дитини, адже саме в сім'ї здійснюється найбільш інтенсивний та тривалий контакт батьків із дітьми. Автор виділяє такі аспекти сімейного виховання, як його роль у формуванні соціальних навичок, розвиток моральних цінностей та виховання самостійності дитини. В сучасному світі сімейне виховання є під загрозою через швидкий темп життя та розвитку технологій, тому особливого значення набувають родинні традиції, які сприяють формуванню особистісних якостей дитини. Соціально-психологічні аспекти сімейного виховання, на думку науковця, визначаються впливом статусу та ролі батьків на формування особистості дитини. Успішне сімейне виховання залежить від позитивних стосунків між батьками та відповідального підходу до виховання дітей [3].

І. Заєць, Л. Туз та О. Конопелько розглядають особливості взаємодії батьків з дітьми у підлітковому віці. Зокрема, вони визначають такі особливості: зміна взаємин між батьками та дітьми на підлітковому віці (на цьому етапі розвитку дитини відбувається розвиток самостійності та формування особистісної ідентичності, що може призводити до конфліктів між батьками та дітьми), збільшення впливу рівнів соціалізації на дитину (у підлітковому віці вплив однолітків та оточуючого середовища на дитину стає сильнішим, ніж вплив батьків); зменшення впливу авторитету батьків на дитину (діти стають менш залежними від батьків та більш самостійними); нестабільність емоційної сфери підлітків, що призводить до конфліктів з батьками та впливає на якість взаємин між ними; необхідність батьків у розвитку нових форм взаємодії з дітьми, які б відповідали їх потребам у самостійності та формуванні особистості. Батьки, які активно взаємодіють зі своїми дітьми в підлітковому віці, мають більш позитивне ставлення до себе та до своїх дітей, а також допомагають формувати у дітей позитивну самооцінку. Крім того, такі батьки сприяють розвитку емоційної стійкості у дітей та формуванню у них позитивного відношення до світу [12].

Т. Яковенко та О. Кононенко розглядають роль сімейного виховання у формуванні особистості та соціально-психологічні особливості цього процесу. Автори досліджують різноманітні аспекти сімейного виховання, зокрема взаємодію батьків та дітей, відповідальність батьків за виховання, дитячі права та ін. Автори стверджують, що сімейне виховання є важливим елементом формування особистості та має великий вплив на її подальший розвиток. Зокрема, батьки повинні вміти підтримувати емоційний контакт з дітьми, створювати комфортну атмосферу для взаємодії та надавати дітям достатньо свободи та самостійності для розвитку їхніх особистих якостей. Крім того, автори вказують на необхідність відповідального ставлення батьків до своїх обов'язків у вихованні дітей та визначення меж їхньої свободи та прав дитини [42].

Таким чином, сімейне виховання відіграє важливу роль у формуванні особистості дитини та підлітка. Дослідження показують, що сімейне середовище, включаючи стиль виховання, якість взаємин батьків з дітьми, підтримку та комунікацію в родині, має значний вплив на соціальний, емоційний, моральний та психологічний розвиток дитини. Зарубіжні та українські науковці досліджували різні аспекти сімейного виховання, такі як взаємодія батьків з дітьми, стиль виховання, роль прикріплення, встановлення моральних цінностей, розвиток соціальних навичок та самооцінки. Вони підкреслюють, що позитивне та сприятливе сімейне оточення, яке забезпечує емоційну підтримку, стимулює розвиток самостійності, впевненості та соціальної адаптації у дітей. За відсутності або недостатнього підтримки в сім'ї можуть виникати проблеми у психічному здоров'ї, самооцінці та соціальній адаптації дитини.

1.2 Особливості розвитку дитини в підлітковому віці

Підлітковий вік є періодом інтенсивних змін як на фізичному, так і на психологічному рівні. Цей період відзначається нестабільністю, пошуками, експериментами та поступовою саморефлексією. Особистість підлітка знаходиться під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, які викликають кризові ознаки і спонукають до перегляду своїх поглядів та цінностей.

У підлітковому віці відбуваються стрімкі фізичні зміни, які виявляються у значному прирості у висоті та масі тіла, при чому цей ріст може бути нерівномірним, з періодами інтенсивного зростання та сповільнення. Фізичні зміни можуть супроводжуватися емоційними переживаннями та незручностями для підлітка. Підлітки можуть почуватися незадоволеними своїм зовнішнім виглядом, переживати стрес через зміни у стосунках з однолітками та виникнення нових соціальних ролей. Важливо зрозуміти, що фізичні зміни є нормальною частиною підліткового розвитку, але можуть викликати певні

труднощі та потребують підтримки та розуміння з боку батьків та оточуючих людей [24].

У підлітковому віці спостерігається значний розвиток когнітивних функцій, що включають широкий спектр важливих навичок мислення. Одним із найзначніших аспектів цього розвитку є зростання здатності до абстрактного мислення. Підліток здатний розглядати і розуміти концепти, ідеї та проблеми, які не обмежені конкретними ситуаціями, він здатний відокремлювати ідейні поняття від конкретної фізичної реальності та розглядати їх у більш широкому контексті. Крім того, підліток розвиває критичне мислення, що означає здатність аналізувати інформацію, розрізняти правдивість та обґрунтованість даних, а також розуміти потенційні помилки та переконання. Цей розвиток когнітивних функцій дозволяє підлітку робити більш складні та аналітичні розумові операції, а також розуміти складні концепти і взаємозв'язки між ними. Когнітивний компонент самостійності підлітків містить їх особистісні прояви – креативність і рефлексію. На думку Л. Долинської та Д. Поліщук, саме ці показники когнітивного компоненту є провідними у розвитку самостійності підлітків, тому що креативність необхідна особистості для формулювання нових ідей та втілення їх у життя, для створення нових можливостей розвитку і руху вперед, і саме завдяки рефлексії підліток може усвідомити результати своєї діяльності, підвести підсумки і скорегувати її [10].

Підліток починає більше усвідомлювати себе як індивіда і проявляє зростаючий інтерес до своєї внутрішньої свідомості. Він стає більш свідомим у ставленні до своїх почуттів, емоцій та думок, і це стає центром його роздумів та самоаналізу. Підліток усвідомлює свою індивідуальність, розуміючи, що він є унікальним суб'єктом з власними потребами, бажаннями, цінностями та поглядами на світ. Цей процес свідомого розвитку власної індивідуальності відбувається через самоусвідомлення і самовизначення. Підліток ставить собі питання про свою особистість, свої сильні та слабкі сторони, свої цілі та мрії. Він намагається зрозуміти, хто він є і яка роль відводиться йому в суспільстві та взаємодії з іншими людьми. Розвиток уявлення про власну унікальність спонукає

підлітка до самоекспресії та вияву своєї індивідуальності, які він може виражати через свій стиль одягу, музику, мистецтво, інтереси та діяльності, що допомагають йому встановити свою особисту ідентичність та відмінність від інших. [21].

Для підліткового віку в цілому характерний процес формування своєї особистої ідентичності. Підліток стикається з питаннями хто він, які цінності та інтереси він має, як він би хотів бути сприйнятим іншими людьми. Цей процес може бути складним і супроводжуватися експериментами з різними ролями та ідентичностями [43]. Важливо, щоб підліток мав можливість висловлювати свої вподобання та думки, а також отримувати підтримку та розуміння з боку оточуючих. У процесі визначення своєї ідентичності, підліток може розробляти свої цілі та мрії на майбутнє, встановлювати особисті пріоритети і розвивати свої здібності. Це допомагає йому знайти своє місце у світі та побудувати життєвий шлях, який його задовольняє і де він може реалізувати свої потенціали і досягти особистого задоволення і задач.

На думку О. Краєвої, зміна ідентичності є одним із ключових аспектів підліткового віку. Підліток поступово відходить від раніше прийнятої ідентифікаційної матриці і стикається з необхідністю побудувати нову ідентичність, що відповідає його зростаючим потребам, цінностям і цілям. Цей процес може бути складним і супроводжуватися внутрішніми конфліктами та пошуком нових зразків для наслідування. Автор зазначає, підліток також знаходиться в стані пошуку свого місця у світі та свого життєвого орієнтиру, експериментує з різними ролями, інтересами і цілями, намагаючись знайти своє покликання та вираження власного потенціалу. Цей процес може супроводжуватися почуттями незрілості, незручності та невпевненості, але водночас він надає підлітку можливість самовизначення і самореалізації [18].

На думку Т. Щербан, сформована самосвідомість в підлітковому віці є ключовим фактором для успішного керування розвитком дитини. Вона визначає, як підліток сприймає себе, свої здібності, можливості та межі, а також впливає на його ставлення до навколишнього світу та міжособистісні взаємини.

Самосвідомість означає усвідомлення підлітком своїх внутрішніх станів, потреб, цінностей і цілей. Вона включає в себе почуття власної ідентичності, самооцінки та самовизначення. Успішна особистість з відповідно сформованою самосвідомістю розуміє свої сильні сторони та недоліки, приймає себе таким, яким вона є, і має позитивне ставлення до свого потенціалу [41].

Успішне формування самосвідомості в підлітковому віці сприяє розвитку самостійності, самовизначеності та впевненості у себе. Вона допомагає підлітку зрозуміти, хто він є, і визначити свої цілі для майбутнього. Така самосвідомість створює основу для подальшого розвитку підлітка [32]. Як вважає І. Дружиніна, в процесі дорослішання відбувається важлива особистісна трансформація підлітка, яка супроводжується нормативною віковою кризою. Цей етап розвитку можна порівняти з поворотною, критичною точкою, де відбуваються значні зміни. Підліток переживає інтенсивне загострення вразливості, але одночасно зростає його потенціал розвитку. У цей час виникає необхідність зробити важливий вибір між різними напрямками власного розвитку. Ці альтернативи можуть привести до позитивних або негативних результатів для майбутньої особистості [11].

В підлітковому віці змінюються емоційні реакції та способи вираження емоцій. Підлітки можуть переживати інтенсивні емоції, які пов'язані з пошуком самоідентичності, стосунками з батьками та ровесниками. Підлітковий вік характеризується постійними змінами емоційного стану, коливаннями настрою та появою більш складних емоційних реакцій. Підлітки можуть відчувати ейфорію, апатію, радість, гнів та інші емоції в межах короткого проміжку часу, що пов'язано зі зростанням емоційної чутливості та змінами в гормональному фоні. Це нормальна частина психологічного розвитку підлітка, який зіткнувся зі значними змінами як у фізичному, так і у психічному плані. Одним із факторів, що призводять до емоційних коливань, є зростання емоційної чутливості. Підлітки стають більш чутливими до зовнішніх подразників та соціального середовища, що може викликати різноманітні емоції. Вони більш глибоко

сприймають світ навколо себе і реагують на нього відповідними емоційними реакціями [34].

Як показали результати досліджень В. Немеш, основними маркерами емоційної трансформації підлітків є такі: значна емоційна збудливість, коли підлітки часто виявляють неконтрольовані прояви емоцій, які можуть бути інтенсивними та несподіваними, що пов'язано зі змінами в їхній нервовій системі та гормональному фоні, які збільшують їх емоційну чутливість; збільшена стійкість емоційних переживань, тоді як підлітки можуть тривалий час переживати емоції, такі як образа, обурення або несправедливість, мають тенденцію запам'ятовувати цей емоційний досвід на довгий період; підвищена тривожність та страх: підлітки почувають збільшену тривожність, страх перед тим, що їх можуть вважати смішними або неприйнятними оточуючими, вони звертають свою увагу на думку інших людей та стурбовані можливим засудженням; суперечливість почуттів та зміна емоцій, наприклад, підліток може одночасно відчувати радість і сумнів щодо певної ситуації; стурбованість щодо думки оточення та коливання в самооцінці, коли підлітки часто переживають страх засудження та несхвалення соціальним оточенням, можуть бути вразливими до критики та мати коливання в самооцінці [29]. Важливо враховувати, що емоційні коливання у підлітковому віці є нормальним явищем і не завжди пов'язані з конкретними ситуаціями чи подіями. Вони можуть виникати самостійно, без явної причини, і бути результатом біологічних та психологічних змін, які відбуваються в організмі підлітка.

В підлітковому віці велике значення має соціальна взаємодія та формування відносин з однолітками. Підлітки намагаються знайти своє місце в соціальних групах, розвивають навички спілкування та встановлюють нові соціальні зв'язки.

Підліток стикається зі змінами у соціальному середовищі, більшою незалежністю та відповідальністю. Він вчиться будувати взаємини з рівними, розвиває навички спілкування та встановлює нові соціальні ролі, шукає своє місце у соціальному середовищі та формує свою ідентичність, експериментує з

різними соціальними ролями, визначає свої цінності та інтереси. Цей процес включає в себе взаємодію з однолітками та іншими людьми, що сприяє розвитку соціальних навичок. О. Прашко вважає, що через встановлення міжособистісних стосунків підліток вчиться будувати та підтримувати різноманітні міжособистісні стосунки, включаючи дружбу, романтичні відносини, взаємодію зі своїми батьками та іншими авторитетними фігурами, вчиться розуміти інші точки зору, виражати свої потреби та емоції, розвивати навички спілкування та співробітництва [33]. Крім того, в цей період активно розвиваються емпатія та соціальні компетентності, коли підліток навчається розуміти та співчувати іншим людям, розвиває емпатію та вміння сприймати емоції інших. Він також вчиться вирішувати конфлікти, працювати в групі, встановлювати межі та розуміти соціальні норми та правила.

На думку Т. Окушко, формування здорових стосунків та комунікації також характерне для підлітків, які навчаються будувати здорові стосунки з іншими, включаючи розвиток навичок слухання, вираження своїх думок та почуттів, вирішення конфліктів [30].

У підлітковому віці зазвичай спостерігається зростання самооцінки, але цей процес може супроводжуватись періодичними її коливаннями. Підлітки стають більш самосвідомими та здатними оцінювати свої досягнення та недоліки. Розвиток самооцінки відбувається через розвиток самосвідомості: підлітки краще усвідомлюють свою особистість, свої здібності, внутрішні переживання та зовнішній вигляд, свої сильні сторони та слабкі місця, розуміють, чого вони хочуть досягти та які їхні цілі [17].

Підлітки стають здатними оцінювати свої досягнення та недоліки більш об'єктивно, вони починають усвідомлювати, що у них можуть бути як позитивні, так і негативні сторони, і навчаються визначати, як покращити себе та розвивати свої потенціали. Хоча зазвичай самооцінка підлітків зростає, вони також можуть періодично відчувати коливання в своїй оцінці себе. Це може бути пов'язано з емоційними коливаннями, змінами у соціальному статусі, результатах навчання

або взаєминами з оточуючими. Важливо підтримувати позитивну самооцінку та допомагати підліткам розуміти, що коливання є нормальною частиною розвитку.

В підлітковому віці поступово розвивається здатність бачити себе об'єктивно і реалістично, коли підлітки починають усвідомлювати, що ніхто не є ідеальним і кожен має свої сильні та слабкі сторони. Це допомагає їм знизити надмірну самокритику і навчає приймати себе з усіма їхніми особливостями. Вони можуть бути більш схильні до порівняння себе з іншими, сприймаючи оцінку своєї власної цінності через думку інших людей [9].

Підлітки, які розвивають свою самооцінку, також навчаються розуміти та керувати своїми емоціями, навчаються впізнавати емоції в себе та інших, розуміти їхні причини та наслідки, а також ефективно виражати свої почуття. Це сприяє їхньому психологічному добробуту та покращує якість їхніх міжособистісних взаємин. Вони розуміють важливість встановлення особистих границь і навчаються висловлювати свої потреби та бажання, розвивають навички встановлення меж у взаєминах з іншими людьми, що допомагає їм зберегти свою індивідуальність та захистити своє самовизначення [27].

Рівень самооцінки в підлітковому віці грає важливу роль у різних аспектах життя підлітків і має вплив на їхній загальний розвиток та самопочуття. Дослідження рівня самооцінки підлітків допомагає зрозуміти їхні внутрішні переживання та потреби, що забезпечує можливість здійснювати коректні психологічні впливи та надавати підтримку, необхідну для їхнього позитивного розвитку.

Ці психологічні особливості підліткового віку впливають на формування особистості, встановлення соціальних зв'язків та визначення майбутньої життєвої траєкторії. Розуміння цих особливостей допомагає батькам, педагогам та іншим дорослим встановити підтримку, надати належне виховання та допомогти підліткам пройти через цей етап розвитку успішно. Розуміння психологічних особливостей підліткового віку також сприяє створенню сприятливої інтеракції та комунікації з підлітками, що підтримує їхній психологічний розвиток та формування здорової самоідентичності.

Отже, підлітковий вік характеризується комплексними психологічними трансформаціями, які вимагають від особистості гнучкості, самостійності та вміння адаптуватися до нових умов.

1.3 Соціально-психологічні особливості сімейного виховання, що впливають на розвиток підлітка

Сімейне виховання відіграє важливу роль у формуванні особистості підлітка і має великий вплив на його соціально-психологічний розвиток. В рамках сімейного середовища дитина засвоює основні цінності, норми, соціальні ролі та навички, які впливають на її сприйняття світу, поведінку та взаємини з оточуючими. По-перше, сімейне виховання впливає на формування особистісних цінностей і моральних установок підлітка. Відносини, які встановлюються в родині, передаються наступному поколінню і визначають моральні пріоритети та стандарти поведінки. Батьки виступають моделями для своїх дітей і вчать їх моральним цінностям через свої вчинки та слова. По-друге, сімейне виховання має вплив на соціальну адаптацію підлітка. У сім'ї дитина навчається взаємодіяти з іншими людьми, розвиває навички спілкування, встановлює соціальні ролі та вчиться розв'язувати конфлікти. Якість взаємин та підтримка з боку батьків впливають на розвиток соціальних навичок, емоційної інтелігенції та здатності до емпатії. По-третє, сімейне виховання формує самооцінку та психологічну стійкість підлітка. Батьківська підтримка, похвала та заохочення сприяють розвитку позитивної самооцінки, віри у власні можливості та впевненості. Відсутність підтримки та негативні взаємини в сім'ї можуть призвести до низької самооцінки, почуття невпевненості та психологічної нестійкості у дитини. Крім того, сімейне виховання визначає структуру і якість взаємин у дитинстві та становленні особистості. Здорове і підтримуюче сімейне середовище забезпечує стабільну емоційну підтримку, відчуття безпеки та довіри, що сприяє розкриттю потенціалу дитини та розвитку її особистості [1].

Соціально-психологічні особливості сімейного виховання визначаються в залежності від культурних, соціальних та інших факторів. Загальні соціально-психологічні особливості сімейного виховання представлені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1 – Соціально-психологічні особливості сімейного виховання, що впливають на розвиток особистості підлітка

№	Особливість	Зміст особливості
1.	Роль батьків	батьки виступають як головні вихователі дітей і відіграють важливу роль у формуванні їхніх цінностей, поглядів та поведінки
2.	Стиль виховання	визначається підходом батьків до виховання дітей, їхніх поведінкових і психологічних характеристик
3.	Комунікація	відображає якість спілкування, рівень взаєморозуміння та здатність батьків до підтримки емоційного клімату в сім'ї, наскільки батьки відкриті до комунікації та спілкування з ними, як вони реагують на емоції своїх дітей
4.	Рольові стереотипи	визначають традиційні очікування, що стосуються поведінки та соціальної ролі чоловіка та жінки в сім'ї, які впливають на розподіл обов'язків, стиль виховання та комунікацію в сім'ї
5.	Культурний контекст	сімейне виховання впливає на те, як діти сприймають культурні норми і цінності, які відрізняються в залежності від регіону, національності, віросповідання тощо

Кінець таблиці 1.1

6.	Ступінь емоційної підтримки та теплоти	ступінь теплоти та любові, що проявляють батьки до дітей, рівень емоційної підтримки та визнання успіхів дітей
7.	Передача цінностей	сім'я передає дітям певні цінності, які відображають її культурні та релігійні переконання, вони пов'язані з такими аспектами, як родинні звичаї, стосунки з іншими людьми, відношення в сім'ї
8.	Емпатія та здатність до самоконтролю	допомагають розвивати соціальну компетентність, встановлювати гармонійні взаємини з іншими людьми, ефективно вирішувати конфлікти та досягати особистих та соціальних цілей
9.	Структура сім'ї	розмір, склад, стиль взаємодії між батьками та дітьми, роль батьків у вихованні тощо
10.	Гендерні ролі та очікування	гендерні ролі впливають на виховання дітей, які очікування щодо поведінки та досягнень мають батьки щодо своїх синів та дочок

1) Роль батьків у сімейному вихованні є надзвичайно важливою і має значний вплив на розвиток особистості підлітка. Батьки виступають головними вихователями дітей і відіграють ключову роль у передачі цінностей, поглядів та норм поведінки.. Батьки передають свої цінності та переконання через свої слова, дії та приклад. Вони є першими рольовими моделями для своїх дітей і тому впливають на їхні уявлення про моральність, справедливість, етику та соціальну відповідальність. Крім того, батьки забезпечують емоційну підтримку, безпеку та стабільність для підлітка. Якість взаємин між батьками та дітьми впливає на розуміння і відчуття довіри, прив'язаності та самоповаги у підлітка. Батьки

можуть стимулювати розвиток самооцінки, вірити у потенціал своєї дитини та надавати підтримку в її зусиллях досягти успіху [28].

2) Стиль виховання, який включає такі аспекти, як дисципліна, підтримка, контроль і відкритість, які можуть відрізнятися в залежності від культурних та соціальних факторів. Стиль виховання визначається підходом батьків до виховання дітей, їхніх поведінкових і психологічних характеристик. [38].

3) Комунікація між батьками та дітьми відображає якість спілкування, рівень взаєморозуміння та здатність батьків до підтримки емоційного клімату в сім'ї, наскільки батьки відкриті до комунікації та спілкування з ними, як вони реагують на емоції своїх дітей. Гарна комунікація сприяє покращенню взаєморозуміння, зближенню та забезпечує підтримку емоційного благополуччя всіх членів родини. Відкритість до комунікації та готовність батьків слухати своїх дітей є ключовими факторами. Важливо, щоб діти відчували, що їхні думки, почуття та потреби важливі для батьків, і що вони можуть вільно висловлювати свої думки та емоції. Це сприяє формуванню відкритого та довірливого середовища, де діти почуваються комфортно і безпечно [22].

4) Рольові стереотипи впливають на розподіл обов'язків, стиль виховання та комунікацію в сім'ї, і це також має великий вплив на розвиток особистості підлітка. У багатьох суспільствах і культурах існують традиційні очікування, що стосуються ролі чоловіка та жінки в сім'ї. Чоловік частіше сприймається як головний годувальник сім'ї, а жінка – як головна доглядальниця дітей та домашніх справ. Ці стереотипи впливають на розподіл обов'язків і відповідальності між батьками, а також на стиль виховання, який вони обирають. Наприклад, якщо батьки дотримуються традиційних рольових стереотипів, це може призвести до нерівномірного розподілу обов'язків, де жінка відповідає за більшість домашніх справ і доглядає за дітьми, тоді як чоловік зосереджується на фінансовій підтримці родини. Рольові стереотипи також впливають на стиль виховання, де відповідно до очікувань, чоловік може бути більш авторитарним і акцентувати увагу на дисципліні та вимогах, а жінка – більш демократичною і більш схильною до спілкування та емоційної підтримки [14]. Рольові стереотипи

можуть мати як позитивний, так і негативний вплив на розвиток особистості підлітка. Вони можуть сприяти формуванню сталості та стабільності у ролях і відповідальності, а також можуть обмежувати можливості розвитку та самовираження підлітка. Розвиток гнучкого підходу до ролей у сім'ї, де батьки можуть спільно ділитися обов'язками та відповідальністю, а також підтримка вибору та самовизначення підлітком своєї ролі, сприяють розширенню можливостей індивідуального розвитку та самореалізації.

5) Сімейне виховання в культурному контексті впливає на сприйняття дітьми культурних норм і цінностей, які варіюються залежно від регіону, національності, віросповідання та інших культурних аспектів. Сім'я є першою і найбільш впливовою соціальною установою, де діти навчаються інтерпретувати та розуміти світ навколо себе. У кожній культурі існують певні культурні норми, правила поведінки, цінності та вірування, які передаються через сімейне виховання. Ці норми можуть включати в себе рольові очікування, стиль спілкування, погляди на виховання дітей, відношення до авторитету та інші аспекти життя. Сім'я передає ці культурні норми і цінності через моделювання, навчання, комунікацію та спільні дії. Культурний контекст впливає на те, як діти сприймають ці культурні норми і цінності. Вони навчаються, що є прийнятним і неприйнятним у своїй культурі, як розуміти та виражати емоції, як ставитися до авторитетів та соціальних ролей. Сімейне виховання допомагає дітям засвоїти ці культурні норми та адаптуватися до свого соціокультурного середовища [15]. Культурний контекст також може впливати на вибір вихователів, методів виховання, розподіл обов'язків та стилі комунікації в сім'ї. Різні культури мають свої унікальні підходи до виховання дітей, які відображають особливості цінностей та поглядів на роль сім'ї у суспільстві.

б) Ступінь емоційної підтримки та теплоти, що виявляють батьки до дітей, має важливе значення для формування особистості. Коли батьки проявляють теплоту, любов, розуміння і підтримку до своїх дітей, це сприяє створенню емоційно збалансованого середовища, в якому дитина відчувається коханою, підтриманою і визнаною. Емоційна підтримка батьків також включає в себе

визнання успіхів дитини. Коли батьки виявляють зацікавленість і позитивну реакцію на досягнення та навички дитини, це спонукає її до подальшого розвитку і самореалізації. Це допомагає дитині розвивати позитивну самооцінку, впевненість у собі та мотивацію до досягнень. Ступінь емоційної підтримки та теплоти з боку батьків впливає на формування емоційного зв'язку між батьками і дітьми, розвиток емоційної стійкості та здатність до самоконтролю у дітей. Діти, які виростають у такому підтримуючому середовищі, частіше розвивають позитивну емоційну регуляцію, вміння керувати своїми емоціями і адаптуватися до стресових ситуацій [2].

7) Сім'я має великий вплив на передачу цінностей дітям. Цінності, що передаються від сім'ї, відображають культурні та релігійні переконання, традиції та норми, які формуються в рамках сімейного середовища. Серед аспектів передачі цінностей в сімейному вихованні, які варто враховувати: родинні звичаї та традиції (сім'я має свої унікальні родинні звичаї та традиції, які передаються від покоління до покоління, які включають святкування релігійних або культурних подій, родинні обряди, спільні збори та інші форми взаємодії, через ці звичаї передаються цінності, які допомагають дітям розуміти світ, розвивати почуття належності та ідентичності); стосунки з іншими людьми (сімейне виховання впливає на формування стосунків дітей з іншими людьми, цінності, пов'язані з повагою, толерантністю, співпереживанням та емпатією передаються через моделювання батьками та активну комунікацію); відношення в сім'ї (батьки, через свої вчинки та слова впливають на формування у дітей цінностей, таких як справедливість, доброта, чесність, відповідальність тощо) [39]

8) Емпатія та здатність до самоконтролю сприяють формуванню здорового і зрілого психологічного стану у підлітків. Вони допомагають розвивати соціальну компетентність, встановлювати гармонійні взаємини з іншими людьми, ефективно вирішувати конфлікти та досягати особистих та соціальних цілей. Емпатія та здатність до самоконтролю є двома важливими аспектами, які виражаються в сімейному вихованні і мають значний вплив на розвиток особистості підлітка. Емпатія – це здатність сприймати і розуміти емоції, почуття

та думки інших людей. Виявлення емпатії до дитини допомагає їй розуміти і виявляти турботу про емоційний стан інших людей, розвивати соціальні навички та побудову взаємовідносин з іншими [8]. Самоконтроль – це здатність керувати своїми емоціями, поведінкою та реакціями на різні ситуації. Батьки можуть сприяти розвитку самоконтролю у своїх дітей шляхом встановлення правил, виховання дисципліни та навчання стратегій регулювання емоцій. Сприяння самоконтролю допомагає підліткам вчитися керувати своїми діями, робити свідомі вибори та контролювати імпульсивність. Це важливо для соціальної адаптації, успішної комунікації та досягнення мети [21].

9) Структура сім'ї включає розмір, склад і стиль взаємодії між батьками та дітьми. Ці аспекти впливають на розвиток особистості дитини і визначають роль батьків у вихованні [16].

10) Гендерні ролі та очікування визначають традиційні очікування, що стосуються поведінки та соціальної ролі чоловіків та жінок в сім'ї. Очікування, які батьки мають щодо своїх синів та дочок, впливають на розподіл обов'язків, стиль виховання та комунікацію в сім'ї [4].

Таким чином, соціально-психологічні особливості сімейного виховання включають в себе різноманітні чинники, такі як роль батьків, стиль виховання, комунікація, рольові стереотипи, культурний контекст, ступінь емоційної підтримки та теплоти, передача цінностей, емпатія та здатність до самоконтролю, структура сім'ї, гендерні ролі та очікування. Сімейне виховання повинно бути зорієнтоване на підтримку та розвиток позитивної соціальної ідентичності дитини, розвиток її самоповаги та самооцінки, формування моральних цінностей, соціальних навичок та інших важливих компетентностей. Відповідальність за сімейне виховання лежить на батьках, які повинні дотримуватись певних принципів, включаючи розуміння потреб дитини, дотримання правил та границь, розвиток емоційної інтелігенції та інших соціально-психологічних навичок.

Висновки до розділу

Сімейне виховання є однією з найважливіших складових формування особистості дитини, яка визначається взаємодією батьків з дитиною та сприяє розвитку її соціально-психологічних компетентностей. Сімейне виховання включає в себе різноманітні аспекти, такі як: педагогічні, емоційні, моральні, соціальні та інші, які спрямовані на взаємодію батьків та дітей.

Сімейне виховання є ключовим фактором у формуванні особистості підлітка та його соціально-психологічному розвитку. Якість взаємин, стиль виховання, моральні цінності, емоційна підтримка та комунікація в родині мають значний вплив на самооцінку, соціальну адаптацію та психічне благополуччя підлітка.

Визначені соціально-психологічні особливості сімейного виховання включають в себе різноманітні чинники, такі як роль батьків, стиль виховання, комунікація, рольові стереотипи, культурний контекст, ступінь емоційної підтримки та теплоти, передача цінностей, емпатія та здатність до самоконтролю, структура сім'ї, гендерні ролі та очікування.

Для кращого зрозуміння впливу соціально-психологічних особливостей сімейного виховання на особистісний розвиток підлітка важливо дослідити такі його аспекти як самооцінка, соціальна адаптованість, емпатія та здатність до комунікативного контролю.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

2.1 Організація, програма та методи дослідження

Основним завданням дослідження особливостей особистісного розвитку підлітків є аналіз та встановлення соціально-психологічних особливостей сімейного виховання, що є умовою цього розвитку. Дослідження самооцінки, соціальної адаптованості, емпатії та здатності до комунікативного контролю підлітків дозволить краще зрозуміти вплив соціально-психологічних особливостей сімейного виховання на його особистісний розвиток. Це дослідження спрямоване на виявлення аспектів сімейного середовища, таких як комунікація, емпатія та здатність до самоконтролю, ступінь емоційної підтримки та теплоти, передача цінностей, які впливають на самооцінку, соціальну адаптованість підлітка, його здатність до емпатії, ефективну комунікацію та самоповагу. Розуміння цих взаємозв'язків допоможе розробити підходи до виховання та підтримки підлітків, спрямовані на покращення їхнього благополуччя та соціальної адаптації.

В результаті систематизації теоретичних та емпіричних положень щодо проблеми дослідження особистісного розвитку підлітків, нами було сформульовано припущення про те, що врахування визначених нами соціально-психологічних особливостей сімейного виховання при розробці програми гармонізації батьківсько-дитячих стосунків сприятиме особистісному розвитку підлітків.

Щоб оптимально реалізувати програму емпіричного дослідження особливостей особистісного розвитку підлітків нами були вирішені такі завдання:

- відбір методик, що спрямовані на вивчення самооцінки, соціальної адаптованості, емпатії та здатності до комунікативного контролю підлітків.

- здійснення аналізу результатів дослідження визначення рівнів прояву самооцінки, соціальної адаптованості, емпатії та здатності до комунікативного контролю підлітків;

- розробка програми гармонізації батьківсько-дитячих стосунків та практичних рекомендацій щодо її застосування.

Для дослідження особливостей особистісного розвитку підлітків, нами були застосовані такі методики:

- 1) методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік) (Додаток А);
- 2) методика «Дослідження соціальної адаптованості» (Додаток Б);
- 3) методика «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (за І. Юсуповим) (Додаток В);
- 4) Методика діагностики комунікативного контролю (за М. Шнайдером) (Додаток Г);

Реалізація емпіричного дослідження здійснювалася на базі Навчально-виховного комплексу № 6 м. Хмельницького. У дослідженні взяли участь 32 учні середніх класів освітнього закладу у віковому діапазоні від 13 до 15 років (20 дівчат та 12 хлопців). В основі емпіричного дослідження взяті теоретичні положення, що викладені в першому розділі.

Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік)

Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік) [20] спрямована на оцінку переконання підлітка про власну цінність, компетентність, вигляд, досягнення та інші аспекти особистості. Вона передбачає виявлення рівня самооцінки, визначення, наскільки підлітки оцінюють себе позитивно або негативно.

Розвиток самооцінки у підлітків є складним і суперечливим процесом. Самооцінка підлітка часто коливається, вона нестійка і загалом неадекватна. Підліток може недооцінювати або переоцінювати себе; рівень його прагнень часто не відповідає рівню фактичних досягнень. Поведінка, що регулюється такою самооцінкою, може призвести до конфліктів. Проте це не означає, що розвиток самооцінки підлітка йде негативним, неправильним шляхом. Така

неадекватність є віковою нормою, вона цілком закономірна і є джерелом самовиховання особистості та її подальшого розвитку. Саме у підлітковому віці можна зустріти факт переоцінки або недооцінки своїх можливостей. Дуже часто така неадекватна самооцінка створює перешкоди у розвитку відповідальності та інших важливих якостей підлітка. Завищена самооцінка може призвести до відсутності невдоволеності собою, відсутності почуття провини за вчинок, докорів сумління за безвідповідальну поведінку. Відсутність самокритичності заважає задуматись над своїми вчинками, самостійно поставити перед собою вимоги і виконати їх. При заниженій самооцінці діти, хоч і виявляють незадоволення собою, не можуть поставити перед собою більш високі вимоги — вони невпевнені у своїх можливостях їх виконати. Невпевненість гальмує процес розвитку відповідальності, оскільки такі підлітки не виявляють активності, ухиляються від виконання завдань, обов'язків, доручень. Переважна орієнтація підлітка на самооцінку пов'язана передусім з його прагненням до самостійності та незалежності, з самоповагою, вимогливістю до себе, з фундаментальними рисами особистості, що розвивається. Отже, дуже важливо знати, чи є адекватною самооцінка дитини, аналізуючи виховний вплив батьків, оскільки роль сім'ї у формуванні характеру самооцінки дитини, її становленні є найважливішою і найголовнішою.

Досліджуваному пропонується тест-опитувальник, який містить 32 твердження, з приводу яких можливі 5 варіантів відповідей, кожний із яких кодується балами за схемою: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

Підлітку надається реєстраційний бланк, в якому він зазначає міру своєї згоди з твердженням знаком «+» у відповідній колонці. Підраховується загальна сума балів за всіма твердженнями.

Сума балів від 0 до 43 є показником *високого рівня самооцінки*, яка виявляється відсутністю «комплексу неповноцінності». Особистість адекватно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях. Характеризує впевнену у своїх діях людину.

Сума балів від 43 до 86 вказує на *середній рівень самооцінки (адекватна)*, для якого характерна відсутність вираженого «комплексу неповноцінності» і лише час від часу підліток старається пристосуватися до думки інших.

Сума балів від 86 до 128 вказує на *низький рівень самооцінки*, за якого підліток хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, сумнівається у правильності своїх дій, старається завжди рахуватися з думкою інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».

Методика дослідження соціальної адаптованості

Методика дослідження соціальної адаптованості [24] допомагає оцінити рівень адаптації особистості до соціального середовища. Основна мета цієї методики полягає в виявленні та аналізі рівня адаптації, ідентифікації факторів, що впливають на неї, та встановленні стратегій для поліпшення соціальної адаптації.

Соціальна адаптованість відображає здатність особистості успішно функціонувати та взаємодіяти в соціальному середовищі, адекватно реагувати на вимоги та очікування соціальних ролей і норм. Вона полягає в тому, як особистість пристосовується до нових соціальних ситуацій, включаючи взаємодію з іншими людьми, формування стосунків, розв'язання конфліктів та сприйняття соціальних правил і норм.

Методика містить 25 тверджень, які пропонується підліткам оцінити з точки зору того, наскільки їм це властиво або не властиво. У відповідному бланку робиться позначка в колонці «так», якщо підліток спостерігає такі особливості в себе, і в колонці «ні», якщо це йому не властиво. Після проведення дослідження підраховується загальна сума тверджень в колонці «так». Якщо сума відповідей «так» становить: **1-3** – висока адаптованість; **4-10** – середня; **11-20** – низька; **21-25** – соціальна адаптованість дуже низька, властивою є невпевненість у собі, внутрішні конфлікти.

Методика «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії»

(за І. М. Юсуповим)

Методика «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (за І. М. Юсуповим) [24] спрямована на визначення рівня прояву емпатійних тенденцій школяра. Опитувальник включає 6 діагностичних шкал емпатії, які виявляють ставлення підлітків до батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, знайомих і незнайомих людей. В опитувальнику 36 тверджень, кожне з яких слід оцінити. Кожне твердження пропонується оцінити за 5-бальною шкалою. Якщо респондент відповів «не знаю», то такій відповіді приписується 0 балів; «ні, ніколи» – 1; «інколи» – 2, «часто» – 3; «майже завжди» – 4; «так, завжди» – 5.

Опитувальник містить питання, оцінювання яких дозволяє визначити наскільки щирим був респондент та його прагнення відповідати соціальним нормам. Результатам тестування можна довіряти, якщо по цих питаннях було не більше трьох нещирих відповідей; при чотирьох нещирих відповідях у них слід сумніватися, а при п'яти на них узагалі не слід зважати. Для визначення рівня прояву емпатії, слід нараховувати один бал за кожну відповідність ключу методики.

Знайшовши загальну суму отриманих балів, порівняйте її зі шкалою розвитку емпатійних тенденцій.

90-82 бали: дуже високий рівень розвитку емпатії. Люди з високо розвинутим співпереживанням дуже чутливі до настрою співрозмовника, навіть до такої міри, що можуть відчувати його, навіть якщо він ще не встиг висловитися. Це призводить до того, що їх часто використовують як «блискавковідводи» для власних негативних емоцій. Оточуючі звертаються до них за порадою та підтримкою. Проте, такі люди часто мають комплекс провини і бояться завдати шкоди іншим, навіть просто словом або поглядом. Вони завжди почувають тривогу і потребують постійної емоційної підтримки від оточуючих. Це ставлення до життя може спричинити невротичні розлади та погрожувати психосоматичному здоров'ю.

81-63 бали. Високий рівень розвитку емпатії. Такі особи проявляють непідробний інтерес до людей, вони захоплюються «читанням» інших і мають бажання заглядати в їх майбутнє. Вони відзначаються емоційною чутливістю, швидко встановлюють контакти і легко знаходять спільну мову. Оточуючі цінують їх за щирість. Ці люди стараються уникати конфліктів і шукають компромісні рішення. Вони добре сприймають критику, що адресується їм. При оцінці подій вони довіряють своїм почуттям та інтуїції більше, ніж аналітичним висновкам. Вони віддають перевагу роботі з людьми ніж індивідуальній роботі. Ці люди постійно потребують схвалення своїх дій з боку оточуючих.

62-37 балів. Середній рівень розвитку емпатії. Такі люди можуть бути охарактеризовані як «товстошкірі» або особливо чутливі. У взаєминах з іншими людьми вони приділяють більше уваги вчинкам, а не стільки цікавляться мотивами. Вони зазвичай контролюють виявлення своїх емоцій. Вони уважно слухають співрозмовника та намагаються зрозуміти суть його слів, але втрачають терпіння, якщо виявляється занадто багато почуттів. Вони не проявляють безцеремонності в своїх емоціях, що перешкоджає повному сприйняттю навколишніх і ускладнює розвиток здорових взаємин і співробітництва з іншими.

36-12 балів. Низький рівень розвитку емпатії. Ця група осіб зазнає значних труднощів у встановленні контактів з іншими і відчуває дискомфорт у шумних компаніях. Вони не розуміють емоційних виявів оточуючих і ставляться до них з певною іронією. Цим людям часто важко бути ініціаторами розмови, особливо з незнайомими людьми. Їх взаємини з іншими людьми мають формальний характер і базуються на статусно-рольових принципах.

11 балів і менше. Дуже низький рівень розвитку емпатії. Такі особистості занадто сконцентровані на власній персоні, що утрудняє спілкування з оточуючими, вони надають перевагу точним формулюванням і раціональним рішенням. Більше люблять роботу, де контакти з людьми зводяться до мінімуму. Хоча вони можуть бути високопродуктивними в індивідуальній роботі, але у взаємодії з іншими вони можуть викликати

негативні реакції. Такі особистості переживають критику на свою адресу дуже болісно.

У висновках зазначаються виявлені структурні особливості емпатійних орієнтацій підлітка та наводяться психологічні рекомендації з їх оптимізації.

Методика діагностики комунікативного контролю (за М. Шнайдером)

Дана методика призначена для оцінки рівня комунікативного контролю [24]. Згідно з М. Шнайдером, люди з високим комунікативним контролем постійно мають усвідомлювати свою поведінку та добре володіти навичками соціальної поведінки. Вони управляють своїми емоційними реакціями та ставленням, одночасно відчують виклики, пов'язані зі спонтанністю самовираження і не люблять непередбачувані ситуації. Люди з низьким комунікативним контролем є безпосередніми і відкритими, проте їх можуть сприймати оточуючі як надто прямолінійних і нав'язливих.

Методика містить 10 висловлювань, які відображають реакції людини на деякі ситуації спілкування. Кожне з цих висловлювань пропонується оцінити як правильне (П) або неправильне (Н) стосовно себе, поставивши поряд із кожним пунктом відповідну букву.

Результати обробляються згідно з ключем, підраховується загальна сума балів, яка співвідноситься із шкалою.

0-3 балів – низький комунікативний контроль; який виявляється у високій імпульсивності у спілкуванні, відкритості, розкнутості, поведінка може мало змінюватися в залежності від ситуації спілкування і не завжди співвідноситься із поведінкою інших людей.

4-6 балів – середній комунікативний контроль; характеризує особистість у спілкуванні як щирю людину, яка відверто ставиться до інших, але стриману в емоційних проявах, яка співвідносить свої реакції з поведінкою оточуючих людей.

7-10 балів – високий комунікативний контроль; така людина постійно стежить за собою, контролює, управляє проявом своїх емоцій.

У висновках характеризується ступінь комунікативного самоконтролю підлітка та надаються психологічні рекомендації щодо забезпечення процесу формування навичок саморегуляції у спілкуванні.

Таким чином, описана програма дослідження та підібраний психодіагностичний інструментарій дав можливість визначити особливості особистісного розвитку підлітків.

2.1 Аналіз результатів дослідження соціально-психологічних особливостей розвитку особистості підлітків

На основі отриманих результатів вивчення самооцінки підлітків, нами були проаналізовані рівні розвитку самооцінки підлітків (Рисунок 2.1).

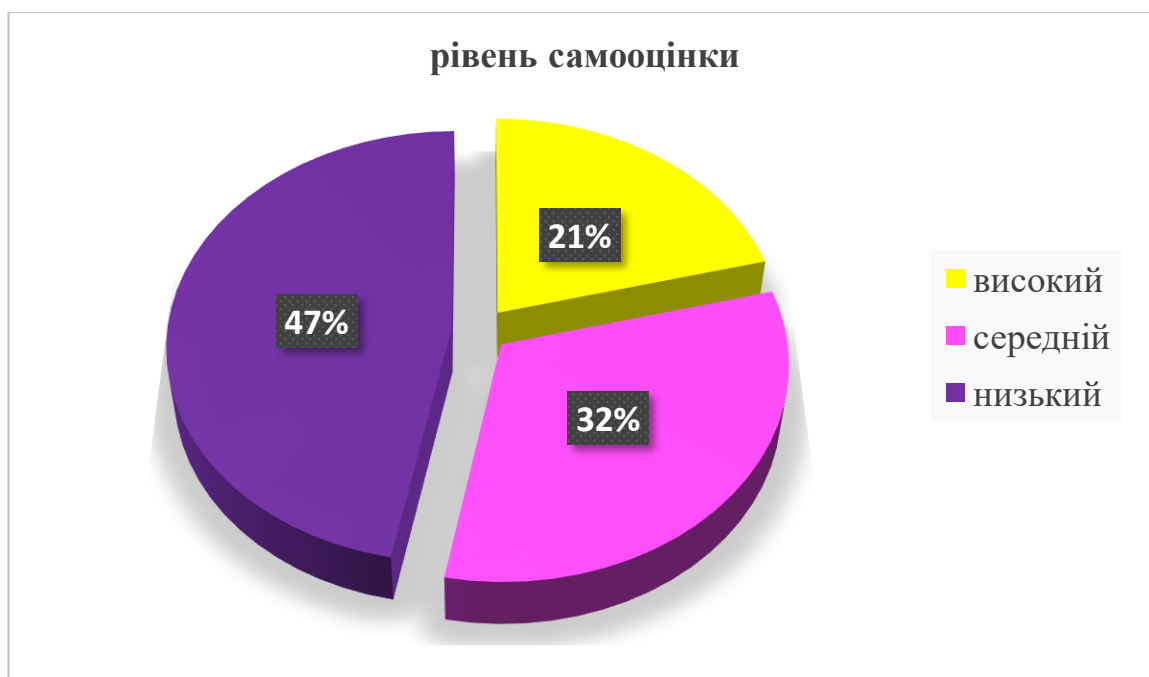

Рисунок 2.1 – Результати дослідження рівнів самооцінки у підлітків, у %

Узагальнюючи результати отримані під час дослідження рівня самооцінки нами було виявлено наступне: у 32 % (10) респондентів переважає адекватна самооцінка, яка виявляється у тому, що підліток має реалістичне сприйняття своїх здібностей, вмінь і обмежень, розуміє свої сильні сторони, але також визнає свої слабкі моменти, без перебільшення або підкреслення. Підліток з адекватною

самооцінкою розуміє, що помилки і невдачі є невід'ємною частиною життя і можуть стати можливістю для розвитку, він не вбачає їх як остаточні провали, але навпаки, навчається на них і рухається вперед. Крім того, для таких підлітків характерні самостійність у своїх діях і рішеннях, віра у свої можливості, достатня впевненість, щоб виконувати поставлені завдання та пробувати нові речі. Підліток з адекватною самооцінкою вмє рефлексувати і бути самокритичним, визначаючи свої сильні сторони, виявляє гнучкість і адаптивність, здатний розглядати ситуації з різних точок зору і знаходити конструктивні способи розв'язання проблем, позитивно ставиться до себе та вірить у свою цінність і можливості. Це допомагає йому будувати позитивне відношення до себе, розвивати свій потенціал і успішно пристосовуватися до викликів, з якими зіштовхується у процесі зростання та розвитку.

Високий рівень самооцінки у 21 % (7) респондентів свідчить, що ця частина обстежуваних виявляє позитивне ставлення до себе, реалістичне уявлення про свої здібності та обмеження, а також впевненість у своїй цінності і можливостях. Підлітки з високою самооцінкою можуть зіткнутися з деякими проблемами, такими як переоцінка власних здібностей, відмова від прийняття помилок і невдач, нахабство або самовпевненість, недостатня гнучкість і нездатність адаптуватися до змін, необ'єктивне сприйняття критики або відмова від неї, недостатня самокритичність та недооцінка потреби в саморозвитку. Такі проблеми можуть обмежувати розвиток особистості підлітка, впливати на взаємини з оточуючими та створювати перешкоди у досягненні успіху та взаємодії з іншими людьми.

Низький рівень самооцінки виявлений у 47 % (15) підлітків є показником постійного самокритичне ставлення до себе, прояву «комплексу неповноцінності», низької впевненості у собі, відмові від викликів і нових можливостей, постійної потреби у схваленні іншими людьми, страху провалу та критики, ухилянням від відповідальності та ризику, негативного сприйняття власного зовнішнього вигляду та незадоволення собою в різних аспектах життя. Ці ознаки можуть свідчити про негативне ставлення підлітка до себе, що може

впливати на самопочуття, взаємини з іншими та загальний розвиток. Саме підлітки з таким рівнем самооцінки потребують уваги з боку дорослих, оскільки низький рівень самооцінки може бути результатом сімейного виховання.

Для дослідження оцінки здатності індивіда адаптуватися до соціального середовища, встановлювати та підтримувати здорові взаємини з оточуючими людьми і успішно функціонувати у різних сферах життя нами була застосована методика «Дослідження соціальної адаптованості». Ця методика допомагає виявити рівень соціальної компетентності, навички комунікації, вміння вирішувати конфлікти, адаптуватися до нових ситуацій, сприймати та реагувати на емоції і потреби інших людей (Рисунок 2.2)..

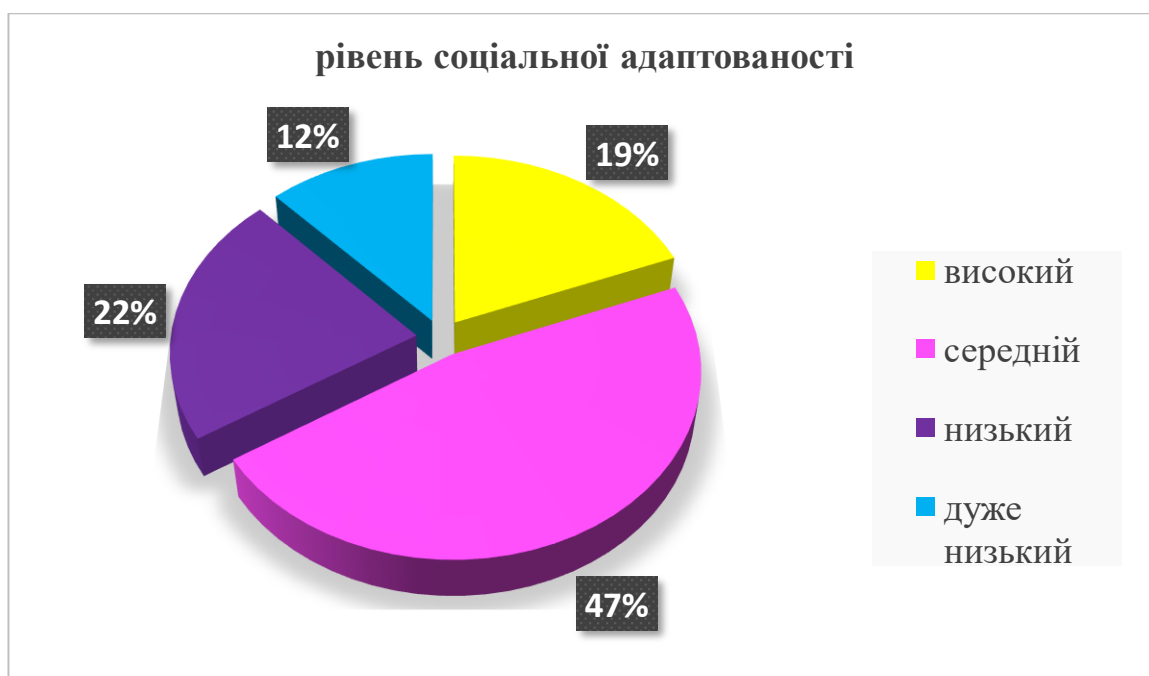

Рисунок 2.2 – Результати дослідження рівня соціальної адаптованості у підлітків, у %

Як показали результати дослідження, серед обстежуваних виявлено, що лише 19 % (4) підлітків мають високий рівень соціальної адаптованості часто проявляють такі риси: вміють встановлювати й підтримувати здорові та задовільні взаємини з однолітками, дорослими та авторитетними особами, вміють слухати і висловлювати свої думки чітко й адекватно, розпізнавати та реагувати на власні емоції та емоції інших людей, володіють навичками емоційного саморегулювання, вміють управляти стресом і розуміють важливість

збереження позитивної атмосфери у взаєминах, легко пристосовуються до нових ситуацій і змін у соціальному середовищі, відкриті для нових ідей та досвіду, готові навчатися й розвиватися.

Підлітки з середнім рівнем соціальної адаптованості (47 % (15) респондентів) можуть потребувати підтримки і додаткових навичок для поліпшення своєї соціальної адаптації. Вони можуть мати труднощі у встановленні глибоких і стійких взаємин, розрізненні та регулюванні емоцій, управлінні конфліктами та адаптації до нових ситуацій. Важливо забезпечити їм підтримку, навчання та навички, які допоможуть їм розвиватися соціально та покращувати свою адаптованість до різних соціальних вимог і ситуацій.

Виявлені низький – у 22 % (7), та дуже низький – у 12 % (4) учнів рівні соціальної адаптації виявляються у відчутті підлітком відокремленості, виникненні проблем у встановленні соціальних зв'язків, результатом чого може бути виникнення почуття самотності та ізоляції. Підлітки з низьким рівнем соціальної адаптованості можуть мають низьку самооцінку і відчувають себе менш цінними або неприйнятними соціально, можуть мати труднощі із встановленням взаємодії з іншими людьми, у тому числі з членами родини, однолітками, вчителями. Це може призводити до проблем комунікації, виникнення конфліктів та відчуття незручності у соціальних ситуаціях.

Неадекватна адаптація може впливати на їх загальний розвиток і щасливе доросле життя. Супровідні психологічні проблеми, такі як низька самооцінка, тривога або депресія, потребують уваги інтервенції фахівців для підтримки їх емоційного благополуччя та соціальної адаптації. Оптимальна підтримка, сприятливе навколишнє середовище і психологічна підтримка можуть допомогти підліткам знизити проблеми соціальної адаптації і покращити їх якість життя.

Для визначення рівня прояву емпатійних тенденцій школяра нами була застосована методика І. Юсупова «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії». Результати дослідження рівнів прояву емпатії у підлітків представлені на рисунку 2.3.

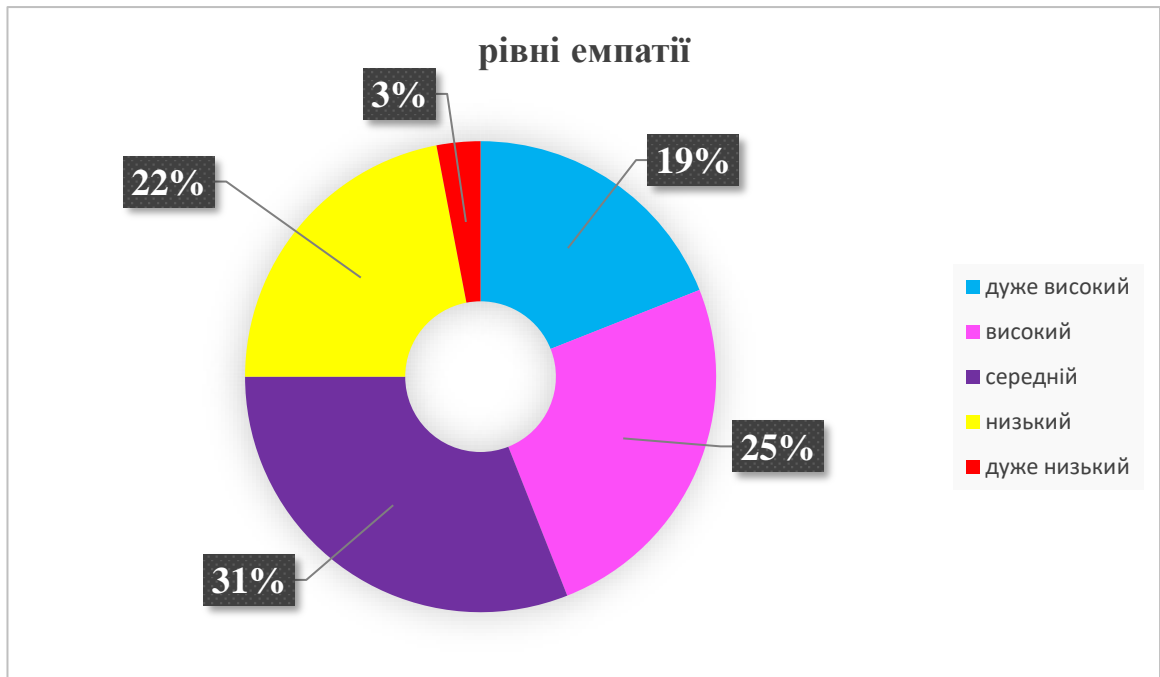

Рисунок 2.3 – Результати дослідження рівня прояву емпатійних тенденцій підлітка, у %

За результатами дослідження розвитку емпатії у підлітків нами було виявлено: 19 % (6) підлітків мають дуже високий рівень емпатійного розвитку, що виявляється у сильному співпереживанні, характерному для таких осіб, робить їх чутливими до настрою співрозмовника, навіть до того, як він висловився. Це часто призводить до того, що інші люди їх використовують як емоційну «мішень» для своїх негативних емоційних проявів. Оточуючі можуть звертатися до них за порадою й підтримкою, але такі особи відчувають постійний комплекс провини і бояться завдати іншим шкоди навіть словом або поглядом. Їх тривога постійно займає їхні думки, тому вони постійно потребують доброзичливої емоційної підтримки. Таке ставлення до життя може призвести до розвитку невротичних розладів і загрожувати психосоматичному здоров'ю.

Високий рівень розвитку емпатії виявлений у 25 % (8) респондентів. Такі особи виявляють інтерес до людей і вміють їх «читати», прогнозувати їх майбутнє. Вони мають високу емоційну чутливість, легко встановлюють контакти і знаходять спільну мову з оточуючими. Їх цінують за щиросердність. Вони стараються уникати конфліктів і знаходити компромісні рішення. Критику на свою адресу вони переносять добре. При оцінці подій вони надійніше

довіряють своїм почуттям і інтуїції, ніж аналітичним висновкам, надають перевагу роботі з людьми, ніж праці на самоті. Постійно потребують підтримки та схвалення своїх дій з боку оточуючих.

Середній рівень розвитку емпатії у 31 % (10) підлітків виявляється у здатності оцінювати інших людей переважно за їхніми вчинками, але при тому менше цікавляться їхніми мотивами. Такі підлітки вміють контролювати прояви своїх емоцій і виявляють увагу до співрозмовника, Проте, вони можуть втратити терпіння, якщо співрозмовник проявляє надмірні емоції. Їм важко виявляти легкість у вираженні своїх емоцій, і це ускладнює повноцінне сприйняття оточуючих і утруднює налагодження повноцінних взаємин і співробітництва з іншими.

За результатами дослідження виявлено, що 22 % (7) обстежуваних мають низький рівень розвитку емпатії. Підлітки з низьким рівнем емпатії мають обмежену здатність сприймати та розуміти емоційний стан інших людей, проявляють недостатню зацікавленість і розуміння потреб, проблем та переживань інших осіб. Такі підлітки менш чутливі до емоційних сигналів та виявляють менше співчуття і підтримки у взаєминах з іншими. Низький рівень емпатії також може супроводжуватись браком соціальної чутливості, уміння поставитися на місце іншої людини та враховувати її потреби та бажання. В цілому, низький рівень розвитку емпатії може ускладнювати взаємодію з іншими людьми та належну співпрацю і співжиття.

Дуже низький рівень розвитку емпатії виявлений у 1 підлітка має ще більш виразні наслідки. Підлітки з дуже низьким рівнем емпатії виявляють повну відсутність співчуття та розуміння емоційних станів інших людей. Вони нездатні поставитися на місце іншої людини, сприйняти її переживання і реагувати на них відповідно. Це може призводити до недостатньої уваги до потреб і емоцій інших, відчуженості, недосяжності та відчуття відсутності підтримки. Люди з дуже низьким рівнем емпатії можуть проявляти байдужість, безучасність і незацікавленість у взаєминах з оточуючими. Вони можуть мати труднощі у встановленні та підтриманні міжособистісних зв'язків, оскільки не проявляють

достатньої турботливості і розуміння. Дуже низький рівень розвитку емпатії впливає на якість взаємин і загальну якість життя такої особи та тих, хто з нею спілкується, тому такі підлітки потребують додаткової уваги та психологічної допомоги.

Для дослідження рівня комунікативного контролю особистості школяра нами була використана методика «Діагностика комунікативного контролю» М. Шнайдера (рисунок 2.4).

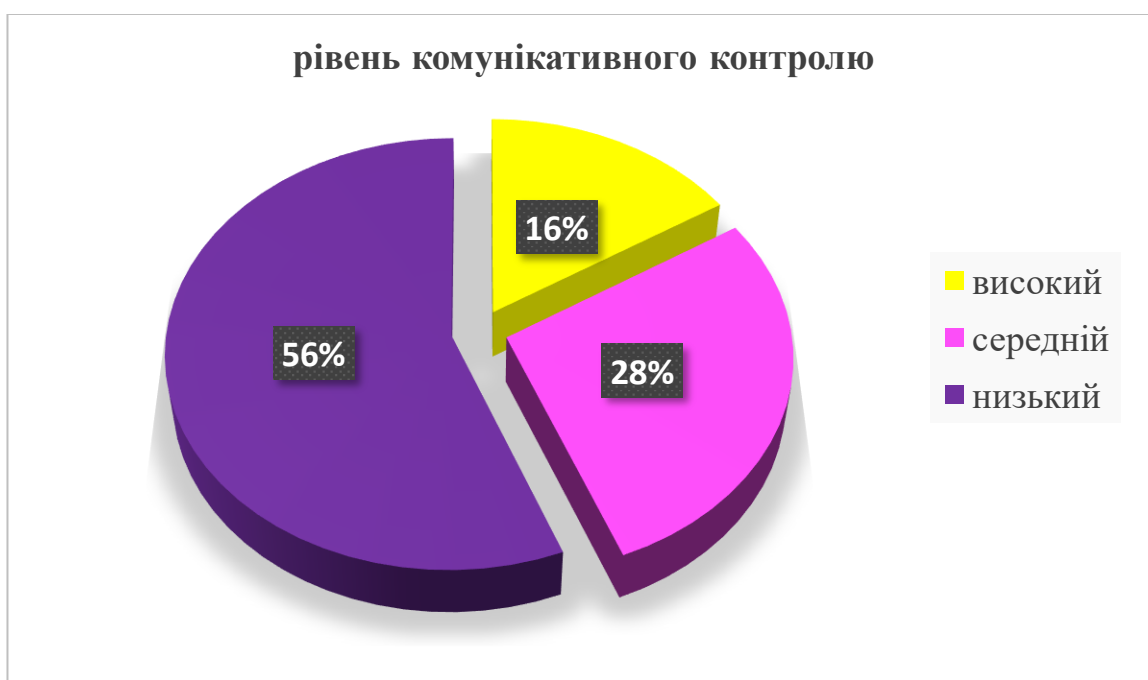

Рисунок 2.4 – Результати дослідження рівнів комунікативного контролю підлітків, у %

Високий рівень комунікативного контролю, виявлений у 16 % (5) підлітків, проявляється у їх здатності ефективно висловлювати свої думки та почуття, умінні встановлювати здорові кордони у взаєминах, адаптувати свій спосіб спілкування до різних ситуацій та аудиторій. Вони проявляють розуміння невербальних сигналів і вміють слухати та реагувати на потреби та емоції інших людей. Високий рівень комунікативного контролю сприяє здоровим та задовольняючим взаєминам з оточуючими.

Частина респондентів – 28 % (9), продемонструвала середній рівень комунікативного контролю. У підлітків це може означати, що вони виявляють

певну здатність до ефективного спілкування, але у них виникають труднощі в деяких ситуаціях. Вони потребують певного тренування і вдосконалення навичок комунікації, таких як активне слухання, вираження своїх думок і почуттів, а також розуміння важливості невербальної комунікації.

Виявлений низький рівень комунікативного контролю у підлітків – 56 % (18) проявляється у труднощах вираження своїх думок та почуттів, відсутності навичок ефективного слухання, нерозумінні невербальних сигналів і важкості у встановленні границь. Такі підлітки мають проблеми з вираженням себе або можуть бути неуважними до потреб та емоцій інших. Низький рівень комунікативного контролю призводить до незадоволення стосунками та виникненням конфліктів з оточуючими.

Таким чином, за результатами дослідження соціально-психологічних особливостей особистісного розвитку підлітків виявлено, що значна частина обстежуваних має проблеми з розвитком самооцінки, соціальної адаптованості, емпатії та комунікативним контролем, що може бути результатом негативного впливу сімейного виховання. Така категорія підлітків потребує спеціальних заходів, які б сприяли підвищенню рівня цих соціально-психологічних особливостей. Тому, наступним кроком нашого дослідження, стала розробка тренінгової програми, спрямованої на гармонізацію батьківсько-дитячих стосунків, яка спрямована на створення здорових взаємин між батьками та їх дітьми підліткового віку, результатом чого і будуть позитивні зміни в особистісному розвитку підлітків.

2.3 Програма гармонізації батьківсько-дитячих стосунків та практичні рекомендації до неї

Отримані результати дослідження соціально-психологічних особливостей сімейного виховання та особливостей особистісного розвитку підлітків стали підставою для розроблення програми гармонізації батьківсько-дитячих стосунків в сім'ї.

Мета програми гармонізації батьківсько-дитячих стосунків в сім'ї полягає в покращенні якості взаємодії між батьками та дітьми, сприянні позитивним і здоровим стосункам, розвитку емоційної зв'язків, взаєморозуміння та спільного росту.

Основні завдання програми:

1) Сприяння взаєморозумінню: допомогти батькам і дітям розуміти іншу сторону, розвивати навички ефективного спілкування, виявлення і вираження емоцій та потреб.

2) Встановлення позитивних стосунків: навчити батьків створювати невимушену, сприйнятливую та підтримуючу атмосферу в сім'ї, розвивати емоційну підтримку та взаємну довіру.

3) Розвиток навичок емоційного регулювання: допомогти батькам і дітям впоратися зі стресом, розуміти і керувати власними емоціями та реагувати на емоційні потреби один одного.

4) Виховання позитивних моделей поведінки: підтримати батьків у формуванні конструктивних підходів до виховання, навчити їх ефективним стратегіям навчання, встановлення правил і меж.

5) Сприяння розвитку самосвідомості: допомогти батькам і дітям бути більш усвідомленими щодо своїх потреб, цінностей, меж та особистих ресурсів, що сприятиме підтримці індивідуального розвитку.

6) Підтримка позитивних змін: стимулювати батьків і дітей до впровадження позитивних змін у сімейне життя, розвитку нових навичок

Програма включає декілька етапів (3). Перший етап спрямований на налагодження психологічного контакту між батьками та дітьми (3 заняття). На другому етапі передбачається підвищення рівня взаєморозуміння між батьками та підлітком (4 заняття). Третій етап спрямований на формування навичок ефективного спілкування у підлітків та їх батьків (3 заняття).

Організація занять.

Програма розрахована на 10 занять тривалістю 1,5-2 години, кожне для групи 12-16 чоловік. Дана програма тренінгу пропонується для батьків і підлітків

(13-15 років). Дана програма гармонізації батьківських-дитячих стосунків, на нашу думку, може бути перспективним і дієвим засобом впливу на підлітків та їх батьків.

Бажання підлітків зрозуміти не лише зовнішній, а й свій внутрішній світ, викликає прагнення до самовдосконалення й самопізнання, що спонукає їх до самовиховання. Робота в змішаній тренінговій групі є привабливою для підлітків, оскільки вона задовольняє кілька важливих потреб їхнього віку. Зокрема, це потреба у присутності авторитетної дорослої особистості, спрямованої на їхні проблеми, а також потреба в групі однолітків, через яку відбувається процес ідентифікації свого образу. Крім того, такі заняття дають підліткам можливість відчувати себе причетними до групи людей, які мають схожі проблеми. Такий тренінг сприятиме ефективному формуванню навичок неагресивного спілкування у підлітків, допомагає їм краще зрозуміти себе та своїх батьків, отримати досвід рефлексії та самоаналізу.

Для батьків створюється умови, щоб звернути увагу на свої непомітні педагогічні та психологічні помилки, що поступово порушують зовнішній спокій їхньої дитини та призводять до несподіваних змін, до руйнування звичних стосунків із своїми дітьми та втрати батьківського авторитету. Вкрай важливо, щоб батьки самі шукали відповіді на питання, які їх хвилюють стосовно власної дитини, разом з дитиною. Запропонована програма передбачає серію зустрічей із батьками та підлітками, які мають певні проблеми у спілкуванні та взаєморозумінні, часто конфліктують один з одним, мають проблеми в розвитку комунікативного контролю, емпатії та соціальної адаптації.

Структура занять тренінгу.

Кожне заняття на початку передбачає проведення розминку, метою якої є розминка учасників, їхнє емоційне налаштування на участь в тренінговому занятті. Далі – основна частина, що включає психологічні вправи, рольові та рухливі ігри, етюди. Після кожної вправи пропонуються завдання на проведення рефлексії. Наприкінці заняття пропонуються вправи на розслаблення (розрядку),

метою якої є вихід із психологічної атмосфери, яка виникла під час основної частини заняття, підведення підсумків.

Обов'язковою умовою проведення тренінгової програми є обговорення та прийняття основних правил й принципів групової роботи:

- 1) Обговорювані питання не виносяться за межі групи.
- 2) Критикувати можна не людину, а її вчинок, крім того, тільки у формі, яка не допускає зневаги особистості.
- 3) Щирість.
- 4) Бути відкритим для нових вражень.
- 5) Підтримка та допомога один одному.
- 6) Кожний має право висловити власну думку.
- 7) Кожен учасник має права сказати «стоп» тоді, коли він не готовий обговорювати свої проблеми або думає, що вправа, яка пропонується, може його психологічно травмувати.

Кожна особистість є унікальною, неповторною та самодостатньою. У кожній сім'ї існує свій тип стосунків, стиль спілкування і виховний мікроклімат. Цей мікроклімат може бути сприятливим для самореалізації особистості, але також може бути несприятливим, що має виховний ефект, протилежний очікуваному, як для сім'ї, так і для суспільства. Тому в сім'ї потрібно застосовувати власні виховні підходи. Виховання в сім'ї слід розглядати і вивчати як комплексну проблему, що стосується особистості, її життя та умов, за яких вона розвивається - соціальних, економічних, педагогічних, психологічних, культурологічних та інших аспектів.

Рекомендації для батьків.

Безумовно, кожна дитина, незалежно від віку, відчуває потребу в фізичній і психологічній безпеці. Сім'я має створювати умови для безпечної поведінки дитини, орієнтуючись на її інтереси. Ці інтереси завжди пов'язані з гарантованою безпекою самого дитини. Як свідчить багаторічний досвід, успішне батьківство впливає з двох основних компонентів – з любові і вимогливості як до дитини, так і до себе. Ці компоненти є рушійною силою для системи стимулів і

стримувань поведінки. Концентрація лише на любові і відсутність вимогливості може призвести до неповаги до батьків та падіння їх авторитету. У той же час, авторитарність і командний стиль виховання створюють пригноблюючу атмосферу в сім'ї, ображають дитину і дають їй підстави вважати, що її не люблять і вона нікому не потрібна. Таким чином, у реалізації почуттів потрібно прагнути до їх розумного балансу.

Досягненню достатнього ступеня психологічної захищеності в родині і батьків, і дітей сприятиме встановлення батьками певних норм і принципів поведінки, зокрема :

- прийняття дитини такою, якою вона є від природи, не засуджуючи та не критикуючи;
- виявлення поваги та схвалення дитини як особистості, а не тому що вона догоджає батькам;
- визнання батьками того, що потреби дитини у створенні умов для повноцінного її розвитку – законні;
- розуміння батьками значущості дитини і для батьків, і для країни;
- виконання, по відношенню до дитини, функцій захисника її інтересів і співучасника її справ;
- уміння заспокоювати дитину, коли вона відчуває невпевненість, біль, переживає стрес;
- прийняття дитини як цілісної особистості, а не судити про неї та її можливості за окремими рисами характеру й вчинками;
- постійний аналіз батьками власної діяльності та її наслідків.

Ці загальні принципи та норми виховання утворюють основу для благополуччя в сім'ї і сприяють взаєморозумінню між батьками і дітьми. Вони можуть бути конкретизовані в різних ситуаціях, але їх сутність повинна залишатися незмінною. Головне правило сімейної педагогіки полягає в тому, що ти ставишся до своїх дітей так, як хотів би, щоб вони ставилися до тебе.

Любов. Задоволення потреби в любові і прийнятті є однією з основних людських потреб. Це необхідна умова для нормального розвитку дитини і формує основу її майбутньої самоповаги, почуття особистої гідності та впевненості у своїх силах. Перша й основна задача батьків - створити у дитини впевненість в тому, що її люблять і піклуються про неї. Ніколи, ні при яких умовах, у дитини не повинні виникати сумніви щодо батьківської любові. Саме природне і необхідне з усіх обов'язків батьків - це ставлення до дитини в будь-якому віці з любов'ю й увагою.

Науково доведено психологами, що у трагедії підліткового алкоголізму та наркоманії часто винні батьки, які не виявляють достатньої любові до своїх дітей. Головна вимога до сімейного виховання - це вимога любові. Проте, важливо розуміти, що необхідно не лише любити дитину та проявляти любов у повсякденних турботах, але й забезпечити, щоб дитина відчувала і була переконана, що її дійсно люблять.

Деякі батьки вважають, що ні в якому разі не можна показувати дітям любов до них, оскільки це може призвести до розбещеності та егоїзму. Проте, це твердження потрібно категорично відкинути. Усі небажані особистісні риси виникають саме, коли бракує любові, коли створюється емоційний дефіцит, коли дитина позбавлена міцного фундаменту незмінної батьківської прихильності. Послання дитині, що її люблять і піклуються, не залежить ні від того, скільки часу батьки приділяють дітям, ні від того, виховується дитина вдома чи з раннього віку знаходиться в яслах і дитячому садку. Це також не пов'язано з матеріальними умовами та кількістю фінансових витрат на виховання. Більше того, не завжди очевидна турбота багатьох батьків, різноманітні заняття, до яких включається з їх ініціативи дитина, сприяють досягненню головної виховної мети - формування повноцінної особистості.

Контакт. Глибокий і постійний психологічний контакт з дитиною - це універсальна вимога до виховання, яка однаково може бути рекомендована всім батькам. Контакт необхідний в вихованні кожної дитини у будь-якому віці. Саме відчуття і переживання контакту з батьками дають дітям можливість відчуття й

усвідомити батьківську любов, прихильність і турботу. Основа для збереження контакту - щира зацікавленість в усьому, що відбувається в житті дитини, зацікавленість у вирішенні проблем, бажання зрозуміти, бажання спостерігати за всіма змінами, що відбуваються в душі та свідомості зростаючої людини. Звичайно, конкретні форми і прояви цього контакту широко варіюють, залежно від віку й індивідуальності дитини. Проте, корисно задуматись і над загальними закономірностями психологічного контакту між дітьми і батьками в родині. Наявність батьківського авторитету також значно впливає на повноту і виховну силу в родині. Авторитет батьків насправді залежить, передусім, від особистісного чинника. Батьки мають бути носіями багатьох позитивних якостей і слугувати прикладом для дитини у всьому. Обов'язковою умовою взаємин авторитетності в системі «батьки – діти» є взаємна повага й довіра. Контакт ніколи не може виникнути сам собою, його потрібно будувати з дитиною. Коли говориться про взаєморозуміння, емоційний контакт між дітьми і батьками, мається на увазі деякий діалог, взаємодія дитини і дорослого.

Діалог. Суттєвою соціально-психологічною особливістю виховання дітей у сім'ї є міжособистісне спілкування, яке одночасно є засобом та умовою формування сімейного колективу. Головне в установленні діалогу – це спільний потяг до загальної мети, спільне бачення ситуацій, спільність у напрямку дій. Мова йде не про обов'язковий збіг поглядів і оцінок. Найчастіше точка зору дорослих і дітей різна, що є цілком природним при розходженнях досвіду. Однак першорядне значення має сам факт спільної спрямованості до вирішення проблем. Дитина завжди повинна розуміти, якими цілями керуються батьки в спілкуванні з нею. Дитина, навіть у найменшому віці, повинна ставати не об'єктом виховних впливів, а союзником у загальному сімейному житті, навіть її творцем. Саме тоді, коли дитина бере участь у загальному житті родини, розділяючи всі її цілі та плани, зникає звичне виховання, поступаючись місцем справжньому діалогу.

Найбільш істотна характеристика діалогічного спілкування, що виховує, полягає у встановленні рівності позицій дитини і дорослого. Досягнути цього в

повсякденному сімейному спілкуванні з дитиною дуже важко. Звичайна стихійно виникаюча позиція дорослого - це позиція «над дитиною». Дорослий має силу, досвід, незалежність – дитина фізично слабша, недосвідчена, цілком залежна. Незважаючи на це, батькам необхідно постійно прагнути до встановлення рівності. Людина не повинна бути об'єктом виховання, вона завжди активний суб'єкт самовиховання. Батьки мають розбудити в дитині потребу у власних досягненнях, власному вдосконаленні. Вимога рівності позицій у діалозі спирається на той незаперечний факт, що впливають і виховують самих батьків. Під впливом спілкування з власними дітьми, батьки в значній мірі змінюються, їх внутрішній світ та психічні якості помітно трансформуються.

Рівність позицій у діалозі вимагає від батьків постійного навчання та здатності бачити світ у різних його формах очима своїх дітей. Контакт з дитиною, як вищий прояв любові до неї, варто будувати на постійному, незламному бажанні пізнавати своєрідність її індивідуальності. Це означає бути відкритим до розуміння дитини, її потреб, інтересів та унікальних рис. Батьки повинні виявляти гнучкість у сприйнятті світу через очі своєї дитини, щоб змогти побачити речі з її перспективи. Цей підхід допомагає побудувати глибоке розуміння та зв'язок з дитиною, сприяючи її відчуттю поваги, прийняття та любові з боку батьків.

Прийняття. Прийняття означає визнання та повагу до індивідуальності дитини, усвідомлення її права бути унікальною та відмінною від інших, включаючи батьків. Це означає, що батьки мають підтримувати і визнавати самотність дитини з усіма її унікальними якостями. Особливу увагу слід звертати на оцінки, які батьки висловлюють у спілкуванні з дітьми. Важливо уникати негативних оцінок стосовно особистості дитини та її характеру. Такі негативні оцінки можуть негативно впливати на самооцінку дитини, її самопочуття та віру в свої можливості. Замість цього, батьки можуть зосередитися на позитивних рисах та досягненнях дитини, поширювати спокійні

та конструктивні повідомлення про її прекрасні якості та зусилля. Такий підхід сприятиме позитивному розвитку та самовизначенню дитини.

Оцінку слід здійснювати не до особистості дитини, а до її дій і вчинків. Це означає, що замість негативних загальних оцінок, які можуть зачепити самооцінку дитини, батьки можуть звертати увагу на конкретні вчинки, поведінку або дії, що потребують корекції. Наприклад, замість загальної оцінки «ти недолугий» або «ти ледар», можна сфокусуватися на конкретних вчинках і виразити свої спостереження та почуття, пов'язані з цими діями. Наприклад, можна сказати: «Я помітив, що ти не прикладаєш достатньо зусиль до виконання домашніх завдань. Це робить мене тривожним, оскільки я знаю, що у тебе великий потенціал. Я вірю, що ти можеш зробити краще». Такий підхід дає можливість дитині самостійно оцінити свої дії, зробити правильні висновки і набути відповідальності за свої дії. Крім того, контроль за негативними батьківськими оцінками дитини дозволяє уникнути емоцій осуду та гніву, які можуть виникнути у дітей та спричинити негативні наслідки. Важливо створювати сприятливе середовище, де дитина відчуває, що її особистість приймається, розуміється і їй надається підтримка у розвитку.

Незалежність дитини. Зв'язок між батьками і дитиною є одним з найсильніших людських зв'язків. Цей зв'язок є важливим для обох сторін – дитини і батьків. Дитині потрібна любов, підтримка і наставництво батьків, а батькам потрібне сприйняття їхнього батьківства і можливість передати свій досвід та цінності молодшому поколінню. Однак, цей зв'язок є внутрішньо конфліктним. Це пояснюється тим, що діти, зростаючи, прагнуть до самостійності, відокремлення та набуття власного досвіду. Вони бажають досліджувати світ самостійно, незалежно від батьківського впливу. З іншого боку, батьки прагнуть тримати своїх дітей ближче до себе, бажаючи захистити їх і передати свої знання та досвід. Цей внутрішній конфлікт може створювати безліч проблем у вихованні. Проблеми незалежності можуть проявлятися вже з самого народження дитини. Щоденно у сімейному вихованні батьки повинні встановлювати межі та дистанцію. Важливо знайти баланс між наданням дитині

свободи для дослідження світу та наданням необхідної підтримки та наставництва. Для цього батькам слід враховувати потреби та розвиток дитини, визначати граничні межі, надавати їй самостійності та відповідальності по мірі її зростання і здібностей.

Встановлення дистанції та взаємин з дитиною в сім'ї відбувається в контексті багатьох мотивів, які визначають поведінку дорослих. Особистість людини складається зі складної системи рухливих мотивів, де деякі мотиви мають більш значуще значення, а інші виконують підпорядковану роль. Для успішного виховання батькам потрібно час від часу зрозуміти свої мотиви, якими вони керуються у своїй виховній діяльності. Дистанція, яка переважає в їхніх стосунках з дитиною, прямо залежить від місця, яке займає виховна діяльність у складній, неоднозначній та іноді внутрішньо суперечливій системі різних мотивів дорослої людини. Тому важливо усвідомити, яке місце виховна діяльність по відношенню до майбутньої дитини займає в мотиваційній системі батьків. Розуміння та свідоме визначення цих мотивів може допомогти батькам зрозуміти, чому вони встановлюють ту чи іншу дистанцію з дитиною, які їхні очікування та бажання, і як це впливає на їхні взаємини з дітьми. Це пізнання може сприяти більш належному врахуванню потреб та індивідуальності дитини, розумінню того, як впливати на її розвиток та підтримку. Важливо враховувати, що мотиви можуть змінюватися з часом, тому виховання має бути гнучким і пристосованим до змін розвитку дитини.

Отже, для того, щоб не доводити стосунки з підлітком до глибокого конфлікту, щоб не спровокувати його відчуженість та не спонукати формування подвійної моралі або подвійного способу життя, батькам необхідно дотримуватись таких правил:

- 1) Збереження відкритого та сприйнятливого спілкування: створіть атмосферу відкритості та довіри, де ваш підліток може почуватися комфортно розмовляти з вами про будь-які питання чи проблеми, що виникають у його житті.

- 2) Показ визнання та розуміння: спробуйте поставити себе на місце своєї дитини, зрозуміти її перспективу та почуття, виявляйте інтерес до її думок та досвіду. Це допоможе зміцнити ваші стосунки та підтримати її емоційно.
- 3) Встановлення здорових меж: важливо мати чіткі, але справедливі правила та межі, які допомагатимуть підлітку усвідомити свої обов'язки та належність. Запам'ятайте, що ці межі повинні бути гнучкими та адаптованими до змін у розвитку підлітка.
- 4) Стимулювання автономії та відповідальності: дайте своєму підлітку можливість приймати рішення та брати відповідальність за свої дії. Це сприятиме розвитку його самостійності та впевненості в собі.
- 5) Підтримка позитивних інтересів та здорового способу життя: допомагайте підлітку знайти та розвивати його захоплення, хобі та інтереси. Підтримуйте здоровий спосіб життя, залучаючи його до фізичної активності, здорового харчування та позитивних соціальних зв'язків.
- 6) Використовуйте позитивне підкріплення та вираження любові: нагороджуйте підлітка за досягнення і хороші вчинки, висловлюйте свою любов та підтримку. Позитивне підкріплення допомагає зміцнити бажані поведінкові зразки та розвивати позитивні стосунки.
- 7) Розвивайте навички емоційного інтелекту: навчіть підлітка розпізнавати, виражати та регулювати свої емоції. Допомагайте йому розвивати навички емпатії та розуміння емоцій інших людей.
- 8) Будьте прикладом: пам'ятайте, що ваша власна поведінка та спосіб спілкування мають велике значення для формування стосунків з підлітком. Будьте позитивним прикладом, який він може наслідувати.

Загалом, важливо пам'ятати, що стосунки з підлітком будуються на основі взаємної поваги, відкритості та взаєморозуміння. Розуміння та визнання його потреб, відповідальне та любляче спілкування, а також підтримка його особистого розвитку допоможуть зберегти здорові стосунки з підлітком і сприятимуть його позитивному зростанню та самовизначенню.

Рекомендації психологам щодо особистісного розвитку підлітка з урахуванням соціально-психологічних особливостей сімейного виховання.

Рекомендації психологам включають два аспекти соціальних взаємин: 1) робота психолога в системі батьківсько-дитячих стосунків; 2) робота психолога з підлітком.

Робота психолога в системі батьківсько-дитячих стосунків. Психолог має організувати і проводити індивідуальні, групові та колективні консультації для батьків щодо питань, які стосуються зміцнення здоров'я, коли психолог надає батькам поради та інформацію щодо здорового способу життя, правильного харчування, фізичної активності та засобів збереження психічного та емоційного благополуччя дітей; врахування вікових, фізіологічних та психологічних особливостей розвитку дітей: надається батькам інформація про етапи розвитку дітей, їхні особливості та потреби, що допоможе батькам краще розуміти та підтримувати розвиток своїх дітей у сімейному середовищі; допомоги дітям у навчанні стосується консультування батьків щодо ефективних методів навчання, підтримки академічного успіху та розвитку мотивації у дітей, щодо організації часу, створення сприятливого навчального середовища та встановлення регулярних комунікаційних зв'язків з учителями; консультації з батьками щодо профілактики шкідливих звичок, викривлення подвійної моралі та навчання дітей навичкам саморегуляції, відповідальності та морального вибору; для створення належного мікроклімату в сім'ї психолог може співпрацювати з батьками з метою покращення взаємин та створення гармонійного сімейного середовища

Під час роботи необхідно застосовувати увесь спектр методів, засобів та форм психологічної допомоги, всього, що є необхідним для гармонійного розвитку дитини в сім'ї. Це може бути: обговорення, психодраматичне програвання найбільш типових ситуацій внутрішньо сімейного спілкування та особливостей взаємодії з дитиною, яка дорослішає, тренінги, семінари, практикуми, конференції, бесіди, лекції, різноманітні додаткові методи психокорекції. Так, у роботі з сім'ями варто використати такі методи:

а) метод групової дискусії – форми і цілі групової роботи мають бути обмежені батьківською темою. Група, передусім, звертається до проблем виховання підлітків і спілкування з ними. Особистісні проблеми учасників мають обговорюватись лише тою мірою, в якій це необхідна для вирішення батьківських проблем. Даний метод сприяє підвищенню психологічної грамотності батьків, їх загальної сенситивності до дитини та її проблем, дає можливість виявити індивідуальні стереотипи виховання;

б) метод вербальної дискусії – навчає особливостям ведення діалогу в сім'ї, формує вміння аргументувати свою позицію й уважно дослухатись до думок іншої людини, у тому числі і власної дитини;

в) метод конструктивної суперечки – дає можливість порівнювати різні точки зору батьків на позицію дітей у вирішенні проблемних ситуацій, дослуховуватися один до одного, обирати найбільш раціональна та ефективні підходи на підставі співробітництва;

г) метод спільних дій – засновується на виконанні дитиною й одним із батьків спільного завдання. Після виконання завдання здійснюється його аналіз;

д) метод гри – дає можливість моделювати та відтворювати в контрольованих умовах сімейні ситуації.

Також слід відзначити, що формування педагогічної культури батьків відбувається через інструктаж, інформування та навчання з метою допомогти їм усвідомити свою роль у розвитку сімейних стосунків. Основним підходом в цьому процесі є інформаційний підхід, який вчителі повинні застосовувати стосовно батьків свого класу. Батьки самі мають можливість вирішувати, що із запропонованої інформації їм слід узяти на озброєння у своїй повсякденній практиці. Крім того, інформаційний підхід дає можливість уникнути елементів авторитарності й примусовості у справі формування педагогічної культури батьків, уникнути нав'язування готових рецептів виховання дітей. Знання, якими оперує вчитель стосовно батьків, повинні мати практичну спрямованість, інструктувати, допомагати, підтримувати і вчити правильної поведінки в певних ситуаціях сімейного життя. В організації занять із батьками найбільш

доцільними, на нашу думку, є позакласна форма роботи, індивідуальна робота з батьками, яка має відрізнятися від традиційного монологу вчителя. Тобто, окрім лекцій та бесід, вчителі, формуючи педагогічну культуру родини, повинні також застосовувати активні та практичні форми проведення занять. Інтерес до занять на психолого-педагогічні теми у батьків з'явиться тоді, коли вивчення теорії буде супроводжуватися конкретним аналізом виховної роботи в сім'ї, коли батьки зможуть обмінятися досвідом сімейного виховання і спільно знайти шляхи покращення цього процесу

Робота психолога з підлітком. Особистісний розвиток підлітка в контексті сімейного виховання є складним процесом, а психолог може відіграти важливу роль у підтримці та сприянні цьому процесу.

Психолог може створити безпечне та довірче середовище для підлітка, де він відчує, що його емоції та думки важливі, забезпечити підтримку та розуміння, які сприятимуть його особистісному розвитку. Для стимулювання самостійності та відповідальності психолог допомагає підлітку розвивати навички самостійності та відповідальності, сприяючи його особистому зростанню. Це може включати розвиток навичок прийняття рішень, самоорганізації та планування.

Психолог може працювати з підлітком над розвитком його соціальних навичок, включаючи навички спілкування, емпатії, взаємодії з оточуючими людьми та розвитку здорових стосунків. Під час роботи зі стресом та емоціями психолог надає підтримку та інструменти для ефективного керування стресом та емоціями. Це може включати навчання стратегій саморегуляції, розуміння емоційних проявів та розвиток позитивних механізмів реагування. Для підтримки родинних взаємин психолог може працювати з батьками та родинами, щоб покращити комунікацію, взаєморозуміння та взаємодію в сім'ї. Один зі способів цього досягнення – організація групових семінарів або тренінгів, на яких батьки можуть отримати інформацію та навички з покращення комунікації в родині. Ці заняття можуть включати рольові ігри, групові вправи та дискусії, які сприяють розвитку навичок ефективного спілкування, вислуховування,

вираження емоцій та розв'язання конфліктів. Психолог також може запропонувати індивідуальні консультації батькам, під час яких вони можуть обговорити свої проблеми та питання, що виникають у сімейних відносинах, надати підтримку, поради та стратегії, спрямовані на покращення комунікації та взаєморозуміння. Крім того, психолог може організовувати сімейні зустрічі або консультації, де всі члени родини можуть брати участь. Це створить можливість для відкритого спілкування, вираження емоцій, обговорення спільних цінностей та мети. Психолог може сприяти побудові здорових сімейних взаємин шляхом встановлення взаємного розуміння та підтримки між батьками та дітьми, а також пропонувати практичні поради для розв'язання конфліктних ситуацій.

Психолог може допомогти підлітку в розвитку самооцінки та позитивного самовизначення, зрозуміти свої сильні сторони, цінності та інтереси. Це може включати роботу над позитивним сприйняттям себе, розвитком самовпевненості та стимулюванням самореалізації. Для підтримки визначення мети та планування майбутнього психолог надає допомогу підлітку визначити свої цілі та бажані напрямки для майбутнього. Це може включати визначення особистих цінностей, вивчення можливих шляхів розвитку та підтримку прийняття рішень.

У формуванні навичок розуміння та прийняття різноманітності завдання психолога – працювати з підлітком над розвитком толерантного ставлення до різних культур, цінностей та думок. Це може включати навчання ефективної комунікації, відкритості до нового та вміння бачити світ з різних перспектив.

Психолог може надати підтримку підлітку у вирішенні труднощів та конфліктних ситуацій, зокрема у взаєминах з однолітками та сім'єю, що включає вивчення навичок конфліктного врегулювання, розвиток емоційного інтелекту та пошук альтернативних шляхів взаємодії.

Таким чином, розроблена програма гармонізації батьківсько-дитячих стосунків з урахуванням соціально-психологічних особливостей сімейного виховання та надані рекомендації, що спрямовані на допомогу батькам у вихованні дитини, і рекомендації для досвідчених фахівців сприятимуть особистісному розвитку підлітків.

Висновки до розділу

Дослідження соціально-психологічних особливостей особистісного розвитку підлітка спрямоване на виявлення таких аспектів сімейного виховання, як комунікація, емпатія та здатність до самоконтролю, ступінь емоційної підтримки та теплоти, передача цінностей, що впливають на самооцінку, соціальну адаптованість підлітка, його здатність до емпатії, ефективну комунікацію та самоповагу. Це дозволило краще зрозуміти як соціально-психологічні особливості сімейного виховання впливають на особистісний розвиток підлітка. Розуміння цих взаємозв'язків покладено в розробку підходів до виховання та підтримки підлітків, спрямованих на покращення їхнього благополуччя та соціальної адаптації.

Під час дослідження соціально-психологічних особливостей особистісного розвитку підлітків було виявлено, що значна кількість обстежуваних стикається з проблемами самооцінки (47 % обстежуваних виявили низький рівень самооцінки), соціальної адаптованості (у 22 % підлітків виявлено низький рівень та у 12 % – дуже низький), емпатії (22 % респондентів мають низький рівень емпатійного розвитку та 3 % – дуже низький) та комунікативного контролю (у 56% підлітків низький комунікативний контроль), що може бути наслідком негативного впливу сімейного виховання. Ця група підлітків потребує спеціальних заходів, спрямованих на підвищення рівня цих соціально-психологічних особливостей. Тому нами розроблено тренінгову програму, метою якої є гармонізація взаємин між батьками та їх дітьми, створення здорових стосунків в родині. Очікується, що ця програма призведе до позитивних змін в особистісному розвитку підлітків. Надані нами рекомендації для застосування цієї програми, рекомендації для батьків та психологів, спрямовані на покращення взаємин, створення безпечного середовища на засадах довіри, забезпечення підтримки та розуміння, які сприятимуть особистісному розвитку підлітка.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, було доведено, що сімейне виховання суттєво впливає на формування особистості дитини та підлітка, що сімейне середовище, включаючи стиль виховання, якість взаємин батьків з дітьми, підтримку та комунікацію в родині, має значний вплив на соціальний, емоційний, моральний та психологічний розвиток підлітка.

Зарубіжні та українські науковці досліджували різні аспекти сімейного виховання, такі як взаємодія батьків з дітьми, стиль виховання, роль прикріплення, встановлення моральних цінностей, розвиток соціальних навичок та самооцінки. Обґрунтовано, що позитивне та сприятливе сімейне оточення стимулює розвиток самостійності та впевненості підлітків. За відсутності або недостатнього підтримки в сім'ї можуть виникати проблеми у психічному здоров'ї, самооцінці та соціальній адаптації дитини.

З'ясовано, що психологічні особливості підліткового віку впливають на формування особистості, встановлення соціальних зв'язків та визначення майбутньої життєвої траєкторії. Розуміння цих особливостей допомагає батькам, забезпечити підтримку, надати належне виховання та допомогти підліткам пройти цей етап розвитку успішно, також сприяє створенню сприятливої комунікації з підлітками, що підтримує їхній психологічний розвиток та формування здорової самоідентичності.

Виявлені соціально-психологічні особливості сімейного виховання включають в себе різноманітні соціальні чинники, такі як роль батьків, стиль виховання, рольові стереотипи, культурний контекст, структура сім'ї, гендерні ролі та очікування та психологічні: комунікація, ступінь емоційної підтримки та теплоти, емпатія та здатність до самоконтролю, передача цінностей. Сімейне виховання має бути орієнтоване на підтримку та розвиток позитивної соціальної ідентичності дитини, розвиток її самооцінки та самоповаги, формування соціальних навичок, моральних цінностей та інших важливих компетентностей. Відповідальність за сімейне виховання лежить на батьках, які повинні

дотримуватись певних принципів, що включають розуміння потреб дитини, дотримання правил та кордонів, розвиток емоційного інтелекту та інших соціально-психологічних навичок.

Розуміння соціально-психологічних особливостей підліткового розвитку та їх зв'язку з сімейним вихованням дозволяє виявляти потенційні проблеми та ризики, з якими зустрічаються підлітки. Це включає проблеми зі самооцінкою, емоційними труднощами, поведінковими проблемами тощо.

Під час дослідження соціально-психологічних особливостей розвитку підлітків було виявлено, що багато з них стикаються з проблемами, такими як низька самооцінка (47% підлітків), низька соціальна адаптованість (22% та 12% відповідно), обмежений розвиток емпатії (22% та 3% відповідно) і обмежений комунікативний контроль (56% підлітків). Ці проблеми можуть бути наслідком негативного сімейного виховання.

Враховуючи зміни в сучасному сімейному середовищі і поширені проблеми, з якими стикаються підлітки, такі як низька самооцінка, соціальна адаптованість, емпатія та комунікативний контроль, це дослідження необхідне для розробки програм, спрямованих на покращення якості сімейного виховання. Розвиток підлітків є стратегічно важливим для будь-якого суспільства, і забезпечення їхнього гармонійного особистісного розвитку є ключовим завданням, яке вимагає уваги науковців та практиків.

За результатами теоретичного та емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей сімейного виховання як умови розвитку особистості підлітка, було розроблено тренінгову програму, що спрямована на покращання цих соціально-психологічних особливостей. Мета програми полягає в установленні гармонійних відносин між батьками та дітьми і створенні здорового родинного середовища. Ми очікуємо, що ця програма призведе до позитивних змін у розвитку особистості підлітків. Ми надали рекомендації щодо застосування цієї програми, які спрямовані на покращення взаємин, створення безпечного середовища на основі довіри, підтримки та розуміння, що сприятимуть особистісному розвитку підлітка.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Алексєєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : дис...док. пед. наук: 13.00.05. 13.00.07. К. 2017. 573 с.
2. Асєєва Ю. О. Негармонійні стилі сімейного виховання кібер-адиктів (очима батьків). *Загальна психологія. Історія психології*. 2020. Том 31 (70). № 3 http://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/3_2020/3_2020.pdf#page=7
3. Бех І.М. Соціально-психологічні особливості сімейного виховання як умови розвитку особистості. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти*. 2015.
4. Берегова Н. П., Федорчук П. І. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету*. Серія: Психологічні науки. Львів, 2020. Вип. 6. С. 45-54
5. Гірчук О. В. Умови формування самооцінки в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології* : Збірник наукових праць. Київ. 2008. Т. X. Частина 3. С. 241-249
6. Гончарук І. О. Формування соціально-психологічних компетентностей майбутніх педагогів у процесі вивчення дисципліни «Сімейне виховання». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 3. С. 98-104.
7. Гошовська Д., Гошовський Ю. Дифузна ідентичність підлітків із різнотипних депривованих сімей : факторний аналіз. *Психологічні перспективи*. 2018. № 32. С. 85–96 <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-85-96>
8. Григор'єва М. С. Прояви нестабільності емоцій у підлітковому віці. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Психологічні науки. 2015. Вип. 128. С. 72-75
9. Гуртовенко Н. В. Вплив батьків на самооцінку підлітка, як запорука успішного становлення особистості. *Міжнародний електронний науково-практичний журнал «WayScience»*. 2019. 5 с. <http://surl.li/hqerk>

10. Долинська Л., Поліщук Д. Психологічні особливості розвитку когнітивного компонента самостійності сучасних підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2020. Вип. 12 (57). С. 26-37

11. Дружиніна І. А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: дис...канд. психол. наук: 19.00.07. К. 2009. 217 с.

12. Заєць І.В., Туз Л.І., Конопелько О.О. Особливості взаємодії батьків із дітьми на підлітковому віці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Психологія. 2017.

13. Зозуляк-Случик Р., Лесюк, О. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків. *Обрії*. 2015. № 1. С. 3-26

14. Іваниця, А. В. Особливості сімейного виховання студентської молоді. Витоки педагогічної майстерності. 2013. Випуск 12. С. 96-101 <http://surl.li/hqlgz>

15. Ільїн Є. П. Диференціальна психофізіологія чоловіки і жінки. К. 2003. С. 544 с.

16. Калаур С., Волошенко, М. Вплив складу батьківської сім'ї на сформованість у підлітків та молоді образу майбутньої сім'ї. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: педагогіка. 2021. Т. 1. № 2. С. 154-161 <http://nzp.tnpu.edu.ua/article/view/250942>

17. Козицька І. В., Ковальська, О. О. Психологічні особливості самооцінки та рівня домагань підлітків. *Актуальні проблеми психології*. Психологія обдарованості. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. С. 130-137 <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v6/i14/16.pdf>

18. Краєва О. А. Проблема кризи ідентичності в період нормативної кризи підліткового віку. *Педагогічний процес: теорія та практика*. 2016. № 1 (52)). С. 46-50 https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15038/1/O_Kraieva_PP_TP_1.pdf

19. Кулешова О.В., Заєць Г.А. Соціально-психологічні особливості сімейного виховання // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : тези доповідей XI Всеукраїнської науково-

практичної конференції, (Хмельницький, 27 квітня 2023). Хмельницький : Кафедра психології та педагогіки ХНУ, 2023. С. 54-56

20.Кутішенко В.П., Ставицька С.О. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: Навч. Посіб. К.: Каравела, 2009. 448 с.

21.Кучеренко С. Методологічні підходи до вивчення самосвідомості особистості підлітків та юнаків. *Психологія і суспільство*. 2009. № 1 (35), С. 134-151

22.Лапікура О. В., Слободченко Л. М., Шкіряк-Ніжник З. А., Горбань Н. Є., Слепакурова І. В. Вплив стресових ситуацій у сім'ї на формування поведінки підлітка. *Актуальні питання педіатрії, акушерства та гінекології*. 2020. № 2 С. 21-29

23.Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. Вид. 2-ге, виправлене. Ужгород. 2012. 616 с.

24.Лемак О., Корсак О., Султанова І., Іванишин І., Арламовський Р., Фірка А. Особливості фізичного стану підлітків з різним рівнем фізичного розвитку. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Фізична культура, 2020. Вип. 35, С. 48-59.

25.Лисенко І. І. Сімейне виховання як складова соціально-психологічного здоров'я дитини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки. 2018. № 50. С.81-85

26.Литвинова С. М. Соціально-психологічні аспекти взаємодії батьків та дітей у контексті сімейного виховання. *Науковий вісник Інституту проблем виховання НАПН України*. 2015. № 7, С.123-132.

27.Михайленко К.О. Особливості розвитку самооцінки сучасного підлітка // Освіта і наука – 2023 : збірник наукових праць учасників звітної-наукової конференції студентів та аспірантів Факультету психології. 2023. С. 173-174 <http://surl.li/hqehq>

28.Моранець М. Особливості сімейного виховання та формування агресивності у підлітків. *Соціальна робота: становлення, перспективи,*

розвиток : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. 2020. С. 136-142

29. Немеш В. І. Емоційна трансформація підліткового віку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Психологія. Ужгород. 2021. Випуск 3. С.93–95 <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/42577/1/36-.pdf>

30. Окушко Т. К. Оптимізація процесу формування соціальної компетентності підлітків у позашкільному навчальному закладі: теоретичний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009. Вип. 13. Книга 1. С. 451-456 <https://core.ac.uk/download/pdf/32305394.pdf>

31. Папуша В. Вплив батьківсько-сімейного виховання на віктимну поведінку підлітків. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. 2014. С. 357-358

32. Помазова О. В. Дослідження ефективності програми розвитку самосвідомості у підлітків з суб'єктивним переживанням самотності. *Міжнародний науковий журнал Науковий огляд*. 2019. Т. 6. № 59. С. 141-156 <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1879>

33. Прашко О. В. Особливості розвитку соціальної компетентності у підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 11. С. 23-27.

34. Райхель Д. Д. Зв'язок схильності до девіантної поведінки з особливостями емоційно-вольової сфери підлітків. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра спеціальності «Психологія». Національний авіаційний університет. Київ. 2022. 39 с.

35. Сидоренко О. Б., Федоренко А. Ф. Вплив стилів сімейного виховання на особливості конфліктної поведінки підлітків. Improving and standardizing evaluation reports of webbased and mobile health interventions. Conference Proceedings of the 1st International Conference on New Horizons in Academic Research. Caracas, Venezuela, 17-19 February 2021. P. 20-26 https://ispic.ngo-seb.com/assets/files/1_conf_17_19.02.2021.pdf2021

36. Степаненко Л. І. Соціально-психологічні чинники формування особистісного потенціалу дитини у процесі сімейного виховання. *Особистість у культурі*. 2016. Вип.13 (2). С. 32-38.

37. Сулімова А. Психологічні особливості впливу сім'ї на почуттєво-емоційну сферу підлітка. *Наука і навчальний процес* : Матеріали II Міжнародної науковопрактичної конференції: «Проблеми надання вищої освіти особам з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору». 2016. С. 141-144

38. Туриніна О. Л., Калюжна, А. В. Вплив стилю сімейного виховання на особистісний розвиток підлітка. In The XVI International Scientific and Practical Conference «Integration of scientific solutions and methods into practice», April 24–25, Paris, France. 2020. 393 p. <http://surl.li/hqisn>

39. Феленюк А. Вплив батьківської сім'ї на формування ціннісних орієнтацій підлітків. 2021. <http://surl.li/hqjgo>

40. Шахрай В. М. Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. *Народна освіта*, 2017. № 3. С. 64-70 <https://core.ac.uk/download/pdf/158553855.pdf>

41. Щербан Т. Д., Гоблик В. В., Липей М. Розвиток психологічних особливостей самосвідомості підлітків. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»*. Мукачево-Ченстохова. 2021. № 2 (31). С.143-148

42. Яковенко Т.І., Кононенко О.В. Соціально-психологічні особливості сімейного виховання в контексті становлення особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2016.

43. Яновська Т. А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (1), С. 155-167.

44. Baumrind D. The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *Journal of Early Adolescence*. 1991. Vol. 11(1). P. 56-95.

45. Begheza L., Trofimchuk, V. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*.

2019. Vol. 5 (12), P. 207-219

<https://apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/782/487>

46. Bowlby J. The Nature of the Child's Tie to His Mother. *International Journal of Psychoanalysis*. 1958. Vol. 39(5). P. 350-373.

47. Bronfenbrenner U., Morris, P. A. The Bioecological Model of Human Development. In R. M. Lerner & W. Damon (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development* (6th Edition). 2006. Vol. 1. P. 793-828. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

48. Colby A., Kohlberg L., Gibbs, J., & Lieberman M. *A Longitudinal Study of Moral Judgment: A Monograph for the Society of Research in Child Development*. University of Chicago Press. 1983. 456 p.

49. Darling N., Steinberg, L. Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*. 1993. Vol. 113 (3). P. 487-496.

50. Erik H. Erikson *Identity Youth and Crisis*. W. W. Norton & Company. 1968. 331 p.

51. Kohlberg L. *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*. Harper & Row. 1981. 645 p.

52. Power F. C., Higgins A., & Kohlberg L. *Lawrence Kohlberg's Approach to Moral Education*. Columbia University Press. 1989. 347 p.

53. William Damon *The Moral Child: Nurturing Children's Natural Moral Growth* Free Press. 1988. 166 p.

